

**O‘ZBEKISTON BADIY AKADEMIYASI
KAMOLIDDIN BEHZOD NOMIDAGI
MILLIY RASSOMLIK VA DIZAYN INSTITUTI**

**AMALIY SAN’AT FAKULTETI
«BADIY KULOL VA ME’MORIY YODGORLIKLAR BEZAGINI
TA’MIRLASH» KAFEDRASI**

“Himoyaga ruxsat etilsin”
Amaliy san’at fakulteti dekani
_____ S.Dj. Saidova
“ ____ ” _____ 2019 yil

5151200 – Amaliy san’at ta’lim yo‘nalishi,
“Amaliy san’at asarlarini ta’mirlash”
086-15-guruh talabasi

G‘aniyeva Diyora Qironbek qizining

**“QADIMGI GILAMLARNI TIKLASH VA KONSERVASIYASI TADQIQI”
mavzusidagi**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar: “Badiiy kulol va
MYoBT” kafedrası katta o‘qituvchisi,
_____ I. Jonieva

“Himoyaga tavsiya etilsin”
“Badiiy kulol va MYoBT”
kafedrası mudiri
_____ D. Haytmetov

Toshkent – 2019

Mazkur bitiruv malakaviy ishi “Badiiy kulol va me’moriy yodgorliklar bezagini ta’mirlesh” kafedrasida bajarilgan. “Badiiy kulol va me’moriy yodgorliklar bezagini ta’mirlesh” kafedrasining 2019 yil “___” _____dagi №___ - sonli majlisida hamda Amaliy san’at fakultetining 2019 yil “___” _____dagi №___ - sonli fakultet Kengashida muhokama qilingan va himoyaga ruxsat etilgan.

Taqrizchi: _____

Bitiruv malakaviy ishi himoyasi 2019 yil “___” _____ soat ___da Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutida o‘tkaziladi.
Manzil: Toshkent shahri, Mirobod tumani, Mironshox ko‘chasi 123.

MUNDARIJA

KIRISH	4
I-BOB. SO‘G‘DNING ILK O‘RTA ASRLAR ARXEOLOGIK YODGORLIKLARI	
1.1. So‘g‘d tarixiy-madaniy hududining arxeologik yodgorliklariga qisqacha ta‘rif	7
1.2. Varaxsha yodgorligi tavsifi	15
II-BOB. O‘RTA OSIYO GILAM YODGORLIKLARI TARIXI	
2.1. An‘anaviy gilamchilik maktablari	20
2.2. Muqaddas Iosif yopinchig‘i	26
III-BOB. GILAM VA MATOLARNI TA‘MIRLASH USULLARI	
3.1. Gilam va matolarning texnologik tadqiqi	33
3.2. Gilam va matolarni ta‘mirlash usullari	43
XULOSA	49
ADABIYOTLAR RO‘YXATI	51
ILOVALAR	53

KIRISH

Respublikamiz hududida qadim-qadim zamonlardan boshlab hunarmandchilik shakllanib, rivoj topib kelmoqda. Ular orasida gilamdoʻzlik ham alohida ahamiyatga ega. Gilam avvalo uyni bezatishdan tashqari foydali jixati ham bor. Ya'ni, gilam xona devoridagi sovuqni biroz boʻlsada ushlab turish va yozda issiqdan saqlash uchun ham xizmat qilgan. Gilamdagi har bir naqsh va element oʻzining ramziy ma'nosiga ham ega boʻlgan. Ularni yaratgan mohir qoʻl egalari gilamlarda oʻzlarining ichki dunyosi, atrof-muhit, diniy va dunyoviy qadriyatlarini, hayot falsafalarini hamda kundalik turmush tarzini aks ettirishga intilganlar.

Yurtimizning deyarli barcha tarixiy-madaniy hududlarida gilamdoʻzlik san'ati rivojlangan. Ularning har biri oʻziga xos xususiyatlarga ega. Bir tarixiy-madaniy hudud gilami va shilam mahsulotlari boshqa hudud namunalarini takrorlamaydi. Ular nafaqat oʻlchami, balki umumiy ranggi, naqsh va ornamentlari bilan ajralib turadi. Shunga kora ularning ramziy ma'nolari ham hudud aholisining dunyoqarashi bilan bogʻliq.

Soʻnggi yillarda ham mamlakatimizda hunarmandchilikni rivojlantirish boʻyicha jadal suratlarda islohotlar olib borilmoqda. Bu borada davlat qonunchiligi, hukumat qaror va farmonlari sohani yanada rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Xususan Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 17 oktyabrdagi "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi PF-5242-sonli Farmonida "Oʻzbekiston xalqlarining boy madaniy merosi va tarixiy an'analarini toʻliq saqlab qolish va koʻpaytirish, milliy hunarmandchilik, halq badiiy va amaliy san'atini yanada rivojlantirish, hunarmandchilik faoliyati bilan shugʻullanuvchi fuqarolarni har tomonlama koʻllab-quvvatlash boʻyicha maqsadli va kompleks chora tadbirlarni amalga oshirish, shu asosda aholi, ayniqsa yoshlar, ayollar va kam ta'minlangan oilalar bandligini ta'minlash" koʻzda tutilgan¹.

¹ <http://www.lex.uz/docs/3416134>

Mavzuning dolzarbligi. “Qadimgi gilamlarni tiklash va konservatsiyasi tadqiqi” mavzusi gilamchilik san’atining rivojlanish bosqichlarini o’rganishda muhim faktologik materiallardir. Garchi gilam Eron shimoliy-sharqida to’qilgan bo’lsada va mato Yevropa (Luvr muzeyi)da saqlansada, undagi tasvirlar ilk o’rta asrlar So’g’d tarixiy-madaniy hududi bilan bog’liq. Endilikda ularni tadqiq etish, konservatsiya usullarini aniqlash, nusxasini ishlash va muzey ekspozitsiyasi qatoriga qo’yish nihoyatda muhimdir.

Maqsad va vazifalari. Mazkur mavzudagi bitiruv malakaviy ishining maqsadi qadimgi gilamlar o’sha davr texnik va texnologik usullari kabi nusxalarini yaratish va aslida suratlar qanday bo’lganligini anglash maqsadida ularni rekonstruksiylarini ishlab chiqish. Shuningdek, Muqaddas Iosif yopinchiği misolida ilk o’rta asrlar So’g’d tarixiy-madaniy hududi gilamchilik maktabining xususiyatlarini o’rganish; gilamdagi obrazlarning ikonografiyasi va suratlardagi detallar va ularni tahlil qilish; gilam misolida qadimgi matodan bo’lgan san’at asarlarini konservatsiya qilish usullarini ochib berish. Buning uchun quyidagi vazifalar qo’yilgan:

- So’g’dning ilk o’rta asrlar arxeologik yodgorliklariga qisqacha tavsif berish;
- Varaxsha arxeologik yodgorligining qisqacha ta’riflash;
- gilamni tavsiflash: undagi obrazlarning ikonografiyasini yoritish;
- gilamdagi detallar va yozuvni tahlil qilish;
- qadimgi gilam va matolarni konservatsiyasiga umumiy ta’rif berish;
- qadimgi gilam va matolarni konservatsiyasi usullarini tadqiq qilish.

Bitiruv malakaviy ishi ob’ekti va predmeti. Bitiruv malakaviy ishi ob’ekti Luvr muzeyida saqlanayotgan Muqaddas Iosif yopinchiği, ya’ni qadimgi gilam hisoblanadi. Qiyosiy tahlil sifatida qo’shni tarixiy-madaniy hududlardagi o’xshash namunalarga ham murojaat qilingan. qadimgi gilam va matolarni konservatsiya qilish tarixini o’rganish, ilmiy adabiyotlar va arxiv materiallariga tayanib ularning asl nusxalariga o’xshatib tiklash va ularda konservatsiya qilish usullarini qo’llash, tasvirlarni rekonstruksiya qilish Malakaviy bitiruv ishining predmetini tashkil etadi.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibiy tuzilishi. Malakaviy bitiruv ishi 3 qism: mavzuning ashyoda bajarilishi, rekonstruksiya loyihasi hamda matn qismidan iborat. Birinchi qismda qadimgi gilamning hozirgi paytdagi holatining asl ko‘rinishi o‘sha davr texnikasiga yaqin usulda bajarilgan. Ikkinchi qism gilamni ilmiy adabiyotlar va arxiv materiallariga tayanib loyihada rekonstruksiya qilingan. Shuningdek, tarixiy-madaniy hudud So‘g‘ddagi Varaxsha arxeologik yodgorligidan topilgan va bir davr, ya’ni ilk o‘rta asrlarga oid devoriy suratlardan namuna keltirilgan. Uchinchi matn qismi kirish, 3 bob, xulosa va adabiyotlar ro‘yxatidan iborat. Ilova tariqasida mavzuga oid va amaliyotda bajarilgan ishlar bosqichini ochib beruvchi illyustratsiya va fotolar keltirilgan.

I-BOB. SO‘G‘DNING ILK O‘RTA ASRLAR ARXEOLOGIK YODGORLIKLARI

1.1. So‘g‘d tarixiy-madaniy hududining arxeologik yodgorliklariga qisqacha ta‘rif

O‘rta Osiyo devoriy surat yodgorliklariga juda boy. O‘zbekiston hududidagi ko‘zga ko‘ringan san‘at yodgorliklari ibtidoiy davridayoq yaratilgan. Zaraut-Kamardagi mezolit davriga oid tasvirlarni O‘rta Osiyo halqalarining uzoq ajdodlari badiiy ijodiyoti rivojining muhim bosqichi sifatida qarash mumkin (1-rasm).

Bronza va neolit davri turar joy uylarining devorlarigi polixrom suratlar, antik ibodatxona va saroylarini bezagan mavzuli suratlar bu san‘at turining davomiyligidan guvoxlik beradi. Devoriy suratlarga O‘rta Osiyo hududida hukm surgan zardo‘shiylik, buddizm, manixeystva ko‘plab dinlarni tarqatuvchilari murojaat qilgan. Devoriy suratlarda ajdodlarga sig‘inish, topinish va dostonlarning turli qahramonlari bilan bog‘liq mavzular aks etgan. Devoriy surat davr ruxiga moslashishga va uzoq vaqt mobaynida saqlanib qolishga muvaffaq bo‘ldi².

1-rasm. So‘g‘d tarixiy-madaniy hududi xaritasi

² Мухамеджанов А.Р., Адълов Ш.Т. Городские памятники низовьев Зарафшана в VI в. до н. э. - VIII в. н. э. // Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. Ташкент, 1987.

Arxeologlar tomonidan ochilgan Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, Xolchayon, Bolaliqtepa, Tuproqqal'a, Guyarqal'a, Varaxsha, Ustrashona, Panjikent, Afrosiyob, Tavka, Ajinatepa va boshqa yodgorliklar har bir davr mafkurasida diniy ta'limotlarni targ'ibot qilishda suratlardan keng foydalanilganligini tasdiqladi. Ko'p hollarda devoriy suratlarga turli tuman haykaltaroshlik va barelef tasvirlar birgalikda qo'llanilgan. Arablar bosqinidan keyin xonalarni suratlar bilan bezatish an'anasi uzilib qoladi. Lekin bu holat uzoq vaqt davom etmaydi.

Afrosiyob sitadelidagi arxeologik qazishmalar natijasida topilgan Qoraxoniylar saroyi devoriy suratlari, Beyxaki xabar qilgan g'aznaviylar davriga oid saroylar va pavilonlari devorlaridagi mavzuli suratlar, Temur tarixchilarining asarlarida tasvirlangan XIV asrga oid devoriy suratlar, shuningdek, XIX-XX asrlarga oid choyxona va turar joy uylarining boy suratlari bu an'anani yashovchanligini ko'rsatdi³.

Shimoliy Baqtriya-Toxariston hududida ilk o'rta asrlarga oid devoriy suratlar topilgan arxeologik yodgorliklardan biri bu – Tavkadir.

Tavka qo'rg'oni hozirgi Surxondaryo viloyati Sherobod tumani markazidan 4 km shimolda, Sheroboddaryoning chap qirg'og'ida baland tog' qoyasida joylashgan. U mashxur Temir darvoza janubida, So'g'd tomondan Sarimas tog' tizmasining tor serqoya darasi orqali Sheroboddaryo vodiysiga chiqish joyida joylashgan Nonidaxon bojxona punkti mudofaa tizimiga kirgan. Qo'rg'on Buyuk ipak yo'lining muhim tarmoqlaridan birining ustida joylashgan bojxona boshlig'ining qarorgohi bo'lgan. Bu savdo trassasi So'g'dda Samarqandni Toxariston bilan birlashtirgan, undan Eski Termiz, Afg'onistondagi Balx hamda Hindiston yerlariga qarab ketgan.

Qo'rg'on 1987 yilda akademik E.V. Rtveladze tomonidan ochilgan bo'lsa, 1989 – 1993 yillarda arxeolog Sh.Raxmonov tomonidan tadqiq qilingan. Bu yerdagi arxeologik qazishmalar natijasida VI-VIII – VIII asrning birinchi yarmiga

³ Вяткин В.Л. Афрасиаб – городище былого Самарканда. Археологический очерк. Издание Главнауки Наркомпроса. – Ташкент, 1986. С. 65.

oid dunyoviy mavzudagi devoriy suratlar topilgan. Suratlarda ov va yuqori martabali toxaristonliklarning bazmu-jamshid sahnalari aks etgan. Ma'lumotlarga ko'ra qo'rg'on nomi Alpomish dostonidagi qalmaq shohi To'ychixon qizi – Tavka-oyim personaji nomidan kelib chiqqan. Dostonning mahalliy variantlaridan birida "Tavka-oyim qo'rg'oni sohibjamollar suratlar bilan bezatilgan" (2-rasm).

2-rasm. Tavka joylashgan hududning sun'iy yo'ldoshdan olingan surati

Ilk o'rta asrlarga oid devoriy suratlar Shimoliy Baqtriyaga qo'shni So'g'd tarixiy-madaniy xududida ham aniqlangan. Misol tariqasida Afrosiyob, Varaxsha, Panjikent, Ustrshona va boshqa yodgorliklarni keltirish mumkin.

O'rta Osiyo devoriy surati rivojining eng yuqori bosqichi VI-VIII asrlarga to'g'ri keladi. Suratlar o'lchamlari, mavzularining boyligi, hayotiyli va tasvirlardagi ranglarning boy gammasi hayratda qoldiradi. Bu davr yodgorliklari ichida Afrosiyobdagi Samarqand ixshidi saroyining devoriy suratlar o'zining maxobatlilik, ranglarga boyliligi bilan alohida ajralib turadi. Katta va kichik mavzuli suratlar ixshid Varxuman yorining Samarqandga tashrifi, elchilarning qabul qilish va boshqa ko'plab sahnalar tasvirlangan. Lekin, zalning suratlar bilan bezatish ishi yakunlanmay qolgan. Chamasi, bu saroy hukmdorining boshqaruvining to'satdan to'xtab qolgani va hukmdor vorislarining suratni

tugatmaganligi yoki VII asr oxiri – VIII asr boshlaridagi saroydagi siyosiy holat bilan tushuntirilishi mumkin. Devoriy suratning gʻarbiy tomonida saqlangan yozuvdagi Chagʻaniyon hukmdori Turontoshning Varxumanga murojaatiga koʻra suratda tasvirlangan voqealar Varxumanning hayotligi paytiga toʻgʻri keladi. Bundan shuni taxmin qilish mumkinki, zalning bezatish ishi uning hukmronligining soʻnggi davriga, yaʼni, VII asrning 90-yillariga toʻgʻri keladi.

Afrosiyobdagi qazishmalar boshqa saroylarning devorlarida ham suratlar mavjud boʻlganligini koʻrsatdi. Ulardan biri Varxuman saroyining shimoliy-sharqidagi bino qoldiqlari yaqinida topilgan. Bu yerdagi maydonchani tozalash chogʻida qizil, qora va koʻk boʻyoqlarda chizilgan surat qoldiqlari saqlangan yirik xom gʻishtdan qurilgan binoning eng quyi paneli ochilgan. Saqlangan fragmentlarga koʻra tasvirlarning oʻlchami maxobatli boʻlgan.

Manbalarda qayd qilinishicha, Samarqandda Soʻgʻdning yuqori hukmdorlariga tegishli qonunlar toʻplami saqlangan ibodatxona boʻlgan. Bu qonunlar toʻplami aybdorlarni jazolash va koʻblab boshqa masalalarni yechishda qoʻllanma sifatida foydalanilgan. Arablar Samarqandni bosib olgandan keyin shaharning asosiy juma maschitiga (sitadelning gʻarbiy tomonida aniqlangan bu machitning qoldiqlari arxeologlar tomonidan oʻrganilmoqda) aylantirilgan “quyoshga sigʻinuvchilar”ning bosh ibodatxonasida ushbu qonunlar majmuining saqlanishi ehtimoldan uzoq. Bu ibodatxonani turklardan boʻlgan samarqand ixshidi saroyi yonidan qidirish kerak. Manbalar tasdiqlashicha Varxuman va uning avlodlari aynan ulardan boʻlgan (3-rasm).

60-yillarning oxirlarida Afrosiyobdagi qazishma va taʼmirlash ishlari asosiy obʼekti devoriy suratlar topilgan zal boʻlgan. Devorlar ochilishi bilan tuzlar yuzaga chiqq boshladi. Va bu tuzlar devorning rangli qatlamining tezroq buzilishiga sabab boʻldi. Devoriy suratlarining konservatsiyasi boshlandi va bu ishga turli laboratoriyalardan ximik mutaxassislari, jumladan A.A. Abdurazzaqov, M.K. Qambarov, Sh.I. Ilxamov va boshqalar jalb qilingan⁴. Bir paytning oʻzida, tashrif

⁴ Абдураззаков А.А., Камбаров М.К. Реставрация настенных росписей Афрасиаба. Изд.Фан Уз ССР, Ташкент, 1975 г.

buyuruvchilarga tanishtirish va muzeyga eksponat sifatida taqdim qilish maqsadida suratlardagi syujetlari fiksatsiya, konservatsiya qilish, shuningdek, ularni talqin qilish olib borildi. Bu zalning qazishmalari devoriy suratlarni ochish bilan birga va konservatsiya hamda fiksatsiya qilish ishlari marxum V.I. Shishkin va L.I. Albaum faol qatnashuvida boshlangan. Bu ishlar 1967 yilda davom ettirilgan.

3-rasm. Afrosiyob – Samarqand shahrining qadimgi koʻrinishi. Rekonstruksiya.

Devoriy surat syujetlari judayam boy, suratning har bir boʻlagi sanʼatshunoslar, tarixchilar va etnograflar tomonidan turlicha talqin qilina boshlagan. Ular ichida L.A. Albaum suratlarni arxeolog pozitsiyasi tomonidan turib talqin qilgan.

Soʻgʻdning ilk oʻrta asrlarga oid devoriy suratlar topilgan yana bir arxeologik yodgorligi – Varaxshadir. Varaxsha – qadimiy shahar xarobasi Buxorodan 40 km shimoliy-gʻarbda, Dashti Urganji koʻlining qadimiy Rajfandun voxasida joylashgan. varaxsha maydoni 9 ga va balandligi 10 – 20 metrli ulkan tepa shaklida saqlangan.

Varaxsha va uning atrofida V.A. Shishkin (1937-39, 1947-54) keng koʻlamda arxeologik tadqiqotlar olib borgan⁵. A.Muxammadjonov (1975-77), O.V. Obelchenko (1977-79), G.V. Shishkina (1987-90)lar ham Varaxshaning ayrim

⁵ В.А. Шишкин. Варахша. М., 1963

qismlarida qazishmalar olib borishgan⁶. Arxeologik qazishmalardan ma'lum bo'lishicha, Varaxsha miloddan avvalgi 2-asrda bir-biriga tutashgan bir nechta istehkomli qishloqlar tarzida qad ko'targan. Varaxsha xarobalarining shimoliy g'arbida qadimiy qo'rhonlardan birining tashqi devori hamda yarim doira shaklidagi ichki sahni 4,5x5 metrli burjikavlab o'rganilgan.

4-rasm. Varaxsha arxeologik yodgorligi va uning rekonstruksiya korinishi

Miloddan avvalgi 2-1 va milodiy 1-2 asrlarda Varaxsha va uning atrofida madaniy hayot gullagan. 3-4 asrlarda Varaxsha tanuzzulga uchragan. 5-asrda Varaxsha yana tiklanib Buxoroning qadimiy hukmdorlari – buxorxudotlarning qarorgohiga aylangan. Shu davrda Varaxsha mustahkam devor bilan o'ralgan. Uning janubiy qismida ark qurilgan. Shahar ayniqsa 8-10 asrlarda obod bo'lgan.

Varaxsha qal'asi murabb'a shaklidagi xom g'ishtlardan 15 m balandlikda ko'tarilgan maxobatli platforma ustiga podsho saroyi va ikkinchisiga soqchilar

⁶ Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т. Городские памятники низовьев Зарафшана в IV в. до н. э. - VIII в. н. э. // Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. Ташкент, 1987.

turadigan darvozaxona qurilgan. Arkning sharqiy qismida tomi ravoqsimon gumbaz tarzida yopilgan uzun yo‘laksimon xonalar mavjud bo‘lgan⁷.

Arkning markazida janub tomoni mudofaa devoriga yondashgan varaxsha hukmdorining saroyi joylashgan. U Sharqiy (11,5x17 m) va G‘arbiy (6,6x7,25 m) mexmonxona hamda Qizil xona (8,5x12 m) zallardan iborat bo‘lgan. Saroyning ushbu Qizil xona va Sharqiy mexmonxonalarining devorlari mayda somonli loy suvoq suvalgan, uning ustidan yupqa ganch qatlami berilgan hamda rangli suratlar solingan. Suratlarda asosan qizil, sariq, qora, zangori, pushti va jigarrang bo‘yoqlar ishlatilgan (4-rasm).

5-rasm. Panjikent arxaeologik yodgorligi (Tojikiston)

Varaxsha devoriy suratlarida fil mingan shahzoda va uning chokarlarining old va ortdan chovut solgan qoplonlar bilan olishuvi; qayrilib nishonga kamondan o‘q uzayotgan ot ustidagi chavandoz, qanotli tuya shaklidagi oltin taxtda o‘tirgan hukmdor tasvirlangan. Sharqiy mexmonxona devorida tiz cho‘kib, qo‘lida qadah

⁷ Нильсен. Архитектура Средней Азии V – VIII вв. Ташкент, 1966

tutgan malika, belida shamshir, btr qo'lida qisqich ushlagan podshoh, o'rtada vazasimon otashgohda yonib turgan muqaddas olov – azarxurro, otashgohdan tashqarida o'ngda beliga xanjar taqilgan shahzodaning tiz cho'kib ibodat qilayotgan tasviri yoki sovut va dubulg'a kiygan, qo'llarida nayza, qalqon ushlagan suvoriylarning jang qilayotgan, shuningdek, butazor, to'qay ichidagi ov manzarasi hamda turli manzaralar tasvirlangan⁸ (5-rasm).

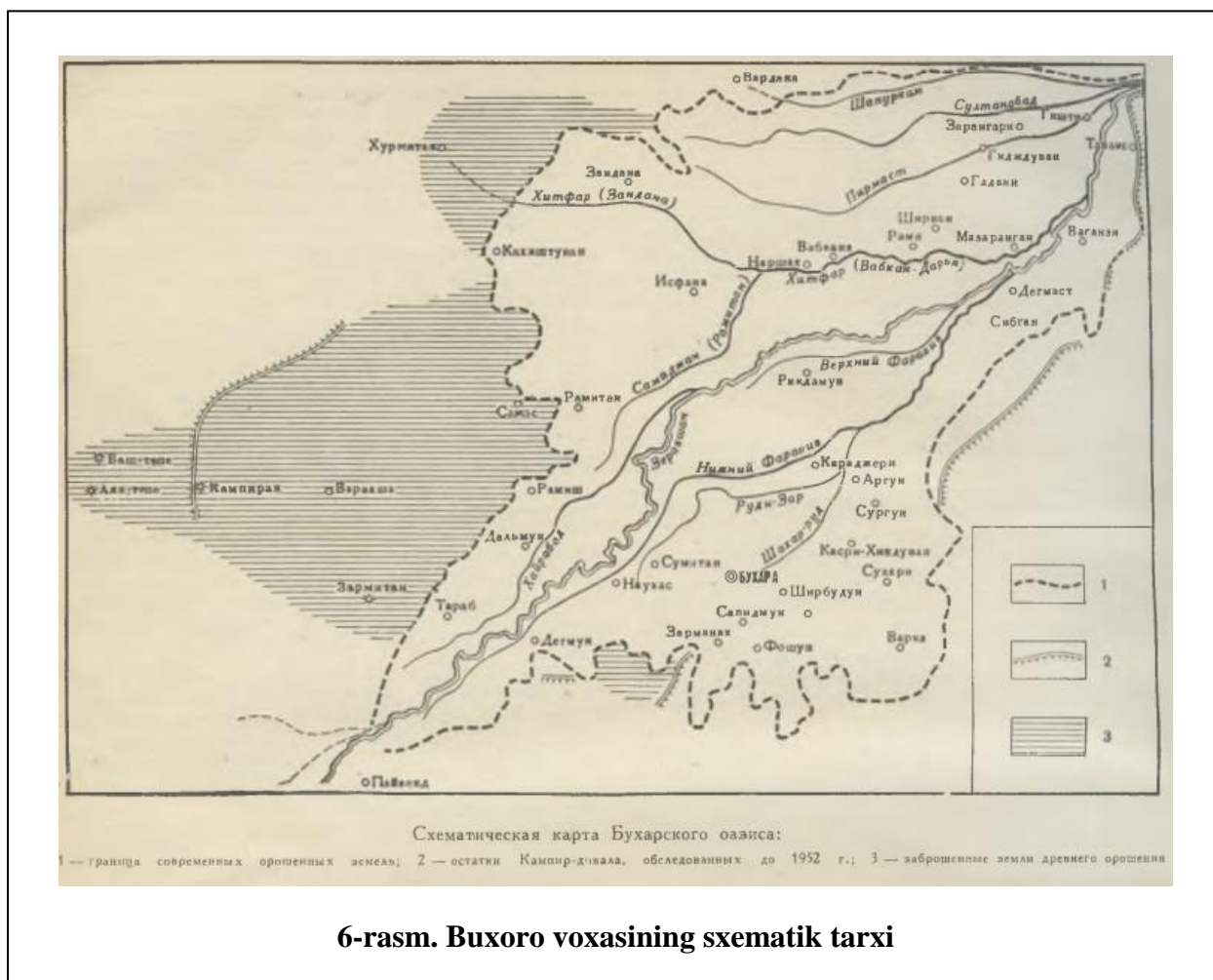
So'g'd hududidagi Panjikent arxeologik yodgorligida ham devoriy suratlarning ajoyib namunalari topilgan. Panjikent – Zarafshon daryosi vodiysida, hozirgi Tojikistonning So'g'd viloyati Panjikent rayoni markazidan sharqda joylashgan. Yodgorlik VI-VII asrlarga taaluqli bo'lib, bu yerdagi arxeologik qazishmalar uzluksiz 60 yildan buyon (1978 yilda 2006 yilgacha B.I. Marshak boshchiligida) olib borilgan. Ma'lumotlarga ko'ra qadimda Panjikentda har bir xonadon o'zining uyini devoriy surat va yog'och haykallar bilan bezagan. Qadimgi Panjikent musavvirlari chizgan suratlarning mavzulari har xil – diniy, afsonaviy, folklor va turli janrlarda. Suratdagi qator epik syujetlar Firdavsiyning mashhur Shoxnoma dostonidagi qahramonlar, masalan Siyovush, Rustam, uning tulpori Raxsh, Rustam o'g'li Suxrob, jangovor navqiron qizlar bilan bog'liq. Janrli syujetlar ov, ziyofat, yakkama-yakka olishuv, musiqa asboblarini chalayotgan musiqachilar, raqs sahnalari, hosil yig'ib olish va boshqa mavzularda bajarilgan.

⁸ Шишкин В.А. Варахша, М., 1963; *Наршахий*. Бухоро тарихи, Т., 1966; ЎзМЭ. Биринчи жилд, Т., 2000.

1.2. Varaxsha yodgorligi

Varaxsha (Faraxsha, Baraxsha, al-Afraxsha). Miloddan avvalgi birinchi asr – XII asr. Shahrison Buxoro shahridan 40 km g'arbda Buxoro viloyatining Jondor tumanida joylashgan. Uning ismi, ehtimol, qadimiy eronga xos "mustahkamlangan" degan so'zga borib taqaladi.

Bu yerda arxeologik tadqiqotlar 1937-1954 yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix va Arxeologiya institutining V.A. Shishkin boshchiligidagi arxeologik ekspeditsiyasi; 1977 yilda Arxeologiya institutining A.R. Muxamedjanov rahbarligidagi Buxoro arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan; 1987-1991 yillarda Sharq davlat muzeyining G.V. Shishkina boshchiligidagi Markaziy Osiyo arxeologik ekspeditsiyasi (Moskva) tomonidan o'tkazilgan.

6-rasm. Buxoro voxasining sxematik tarxi

Shaharning o‘zi – Varaxsha shahristoni maydoni 9 gektarlik, taxminan 10 m balandlikdagi uchburchak shaklidagi tepa bo‘lib, aholi punkti atrofida qal’a devorlarining xarobalari qurib bitkazilgan. Janubda qal’a ko‘tarilib, yon tomonlarida ikkita shahar darvozasi joylashgan bo‘lib, ularning balandligi pandus bo‘ylab amalga oshirildi. Shahriston markazida suv havzasi bo‘lgan. Shahar atrofi – Rabodning o‘lchami o‘rnatilmagan.

Shahar hayotida uch asosiy tarixiy davr mavjud.

Antik davrda Varaxsha (qadimgi nomi Rajfandun bo‘lishi mumkin) Zarafshon suvini olib kelgan ko‘plab kanallari bo‘lgan zich aholiga mansub qishloq vohasining markazidir. Bundan tashqari, Buxorodan Xorazmgacha bo‘lgan katta savdo markazi ham bor edi. Qal’a keyingi madaniy qatlamlar ostida qolib ketgan. Uning mudofaa devorlari (xom kvadrat g‘isht) yarim oval minoralari bilan rejalashtirilgan. Ularning fasadi o‘q shaklidagi shinaklari qatori bilan to‘ldirilgan. Qal’aning markazida keng hovli bilan o‘ralgan binolar bo‘lgan tepalik bor edi. Milodiy birinchi asrda Varaxsha va vohaning hayotida katta o‘zgarishlar ro‘y beradi: sug‘oriladigan yerlar maydoni qisqaradi, natijada qumlarning boshlanishi va handaqqa yaqinlashib kelayotgan qishloq boshlanadi. Qal’a binosi asta sekin buzila boshlaydi, uning minoralari esa uy-joy uchun ishlatiladi. Faqat IV – V asrlar oxirida Varaxsha asta-sekin inqirozdan chiqib keladi. Yangi, lekin hali zaif paxsadan qurilgan mudofaa devori qad ko‘taradi (7-rasm).

Shaharni qayta tiklash V – VI asrning oxiriga to'g'ri keladi. Fortifikatsiya o'zining oldingi maxobatini tiklaydi. Har 30 metrda yangi devor atrofida minoralar quriladi. O'n besh metr balandlikdagi loy platformasida ko'tarilgan va mudofaa devori bilan o'ralgan qal'a qayta quriladi. Unda shahar hokimining qal'asi – shaharning deyarli 30 m balandlikdagi ko'shki – bu hovli bilan 31x31 m. Hovlining atrofidagi binolar saqlanib qolmagan, ammo yopiq yarim yopilgan yarim ustunlar bilan bezatilgan qal'aning tashqi devorlari aniqlangan.

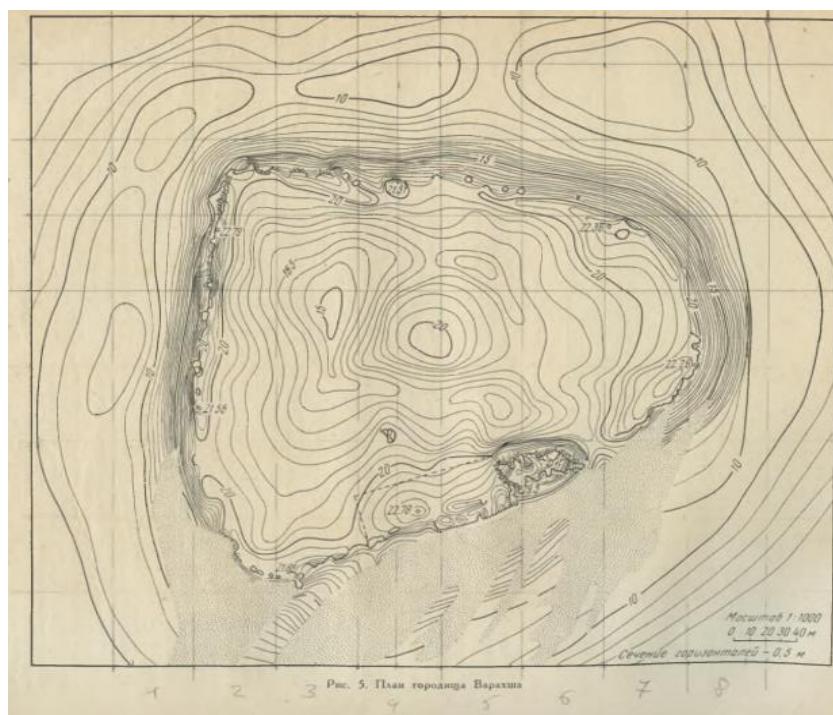
Sitadelga g'arbdan qal'aga yaqin joyda Buxoro hukmdorlari buxorxudotlarning saroylari qad ko'targan. X asr tarixchisi hisoblangan Narshaxiyning yozishicha "ming yildan ziyodroq vaqt o'tsada" uning go'zalligi tillarda doston". Binoda zallar, ofis maydoni va katta ayvonlar mavjud edi. Uning tarixi to'rt bosqichdan o'tgan. Avvalgi binoning bezaklaridan, devoriy surat bo'laklari, loy rangli haykallar, inson qiyofasi va gipsli ohak bilan qoplangan fantastik motivli tasvirlar, bo'yalgan loydan yasalgan haykaltaroshlar va katta terakot plitalari saqlanib qolgan.

Ikkinchi bosqichda (VI – VII asr oxiri) saroy qayta ta'mirlanadi. Zallarning (Sharqiy va Qizil) devorlari bo'yoq bilan qoplangan. Suratlarining mavzusi va ranglari boshqacha. Sharqiy zalda oq, qizil, sariq, qora va qora ranglarda ishlatiladigan ko'k, kulrang, pushti, sariq va qizil ranglar va soyalar majmuasi hukmronlik qilmoqda. Sharqiy saroyda manzarali tafsilotlarga to'lib toshgan shohona ziyofat sahnasi saroy hayotining o'ziga xos ensiklopediyasidir. Bu boshi, bo'yni va oyoqlari tuyaga o'xshash sariq grifonlar ko'rinishidagi hamda boy naqshli mato bilan turli bezaklar bilan bezatilgan taxtdir. Taxt atrofidagi belgilar asl kiyimlardagi erkaklar va ayollardir: diademalar, bilaguzuk, qilich, naqshli kamarlar va boshqalar. Ular katta qurbongohni, yirtqich hayvonni, ehtimol marosimga qatnashishgan. Qurbongoh juda boy bezangan, uning oyog'i esa tashqi tomondan tuya ustida tasvirlangan ma'bud bilan ifodalangan.

Qizil Zalning devoriy suratlari fillarning ishtirokidagi ov manzarasini ifodalaydi. Naqshli, qilich va bolta bilan qurollangan chavandozlari va shafaqlari bilan o'tirgani tasvirlangan. Ular sherlar va qanotli hayvonlarni o'ldiradilar.

Ehtimol, marosimlarni o‘tkazish uchun katta ayvon xizmat qilgan. Uning so‘nggi devorlari uchta burchakli devorlari joylashgan monumental portali bilan bezatilgan. Ravoqlar ikki metrli diametrli g‘isht ustunlar va yarim ustunlar ustiga yotqizildi. Ustunlar va devorlarning sirtlari qattiq alabaster naqshlari bilan qoplangan – paneli, chegara shaklida, doimiy bog‘lanishlar va ov bortlari bilan stilizatsiya qilingan sabzavotlar. Bir uzum bilan o‘rab olingan kamarlarning ustida, nurli haloda raqamlar bor edi.

VII asr oxiri – VIII asr boshlarida saroy yong‘inga tutilib, Buxoro viloyatida arablarning dastlabki bosqishlari bilan bog‘liq bo‘lgan qisqa vaqt ichida talon-taroj qilindi. Keyin, VIII asrning birinchi yarmida Buxorxudot Tog‘shod I bino ta‘mirlanib, ayvonning o‘yma bezagi yangilanadi. Saroyning kapital ta‘mirlanishi Buxorxudot avlodidan bo‘lgan Buniat tomonidan (775-782 yillar oralig‘ida) amalga oshirildi. U qayta qurilgan saroyda arablarga qarshi isyon ko‘targan "oq libos kiygan odamlar" ning yordami uchun boshini kesdi. Bino talon-taroj qilindi va e‘tiborsiz qoldi (8-rasm).

8-rasm. Varaxsha arxeologik yodgorligi

Tarixshunos Narshaxiyning xabar berishicha, IX – X asrning oxiriga kelib, Ismoil Somoniy qishloq aholisiga murojat qilib masjidni qayta qurishni taklif qiladi. bunga u pul va yog‘och bilan yordam qilishini aytadi. Aholi esa Varaxshaning shahar emas, balki qishloq ekanligi va Juma masjidiga ega bo‘lishi shart emasligini ta’kidlaydilar. Biroq, saroy qayta tiklandi va nihoyat X asrning ikkinchi yarmida ish boshladi. Uning qoldiqlari, shuningdek, butun qishloq hududida, turar-joy binolari va hunarmandchilik ustaxonalari barpo etildi.

Varaxshining bu oxirgi davri va voha X asrning yozma manbalaridan ma’lum. Narshaxiy Varaxshani qadimiy Buxoro qishlog‘ini, Buxorodagi rabodga qaraganda kam bo‘lmagan devorlarga o‘ralgan rabod bilan chaqiradi. XI asrda Varaxsha yirik iqtisodiy markaz bo‘lib qoldi. 1,5-2 km radiusdagi tumanlar shunchalik zich joylashganki, u erda ekin maydonlari va sabzavot bog‘lari yo‘q edi. XII asrning boshlarida Buxoro vohasining g‘arbiy qismi qurib qolishi sababli Varaxshada va tumanda hayot asta-sekin to‘xtaydi.

Varaxsha hududidagi arxeologik qazishmalar O‘zbekiston tarixida yangi sahifa ochildi. Birinchi marta Buxoro viloyati hokimi Buxorxudotlar saroyi va X asrning yozma manbalarida Varaxsha qishlog‘i haqida so‘z yuritildi. Binolarning joylashuvi, maxobatli binoni sahnalari va saroyning ganch sahnasi ilk o‘rta asr madaniyatining eng yuqori darajasini ko‘rsatmoqda. Varaxsha ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan yana o‘rganiladi.

II-BOB. O'RTA OSIYO GILAM YODGORLIKLARI TARIXI

2.1. An'anaviy gilamchilik maktablari

O'tgan asrning 40-yillarida Tog'li Oltoyning muzlagan tog'larida topilgan junli gilam sensatsiyaga sabab bo'ldi va sharq gilam mahsulotlari bo'yicha xorijiy ekspertlar o'rtasida jonli muhokamaga sabab bo'ldi. Chunki uning to'qilishi ancha avvalgi davrlar uchun kutilmagan holga aylandi. Bu bizga miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalaridagi yuqori darajadagi to'qimachilik texnikasini muhokama qilishga imkon berdi.

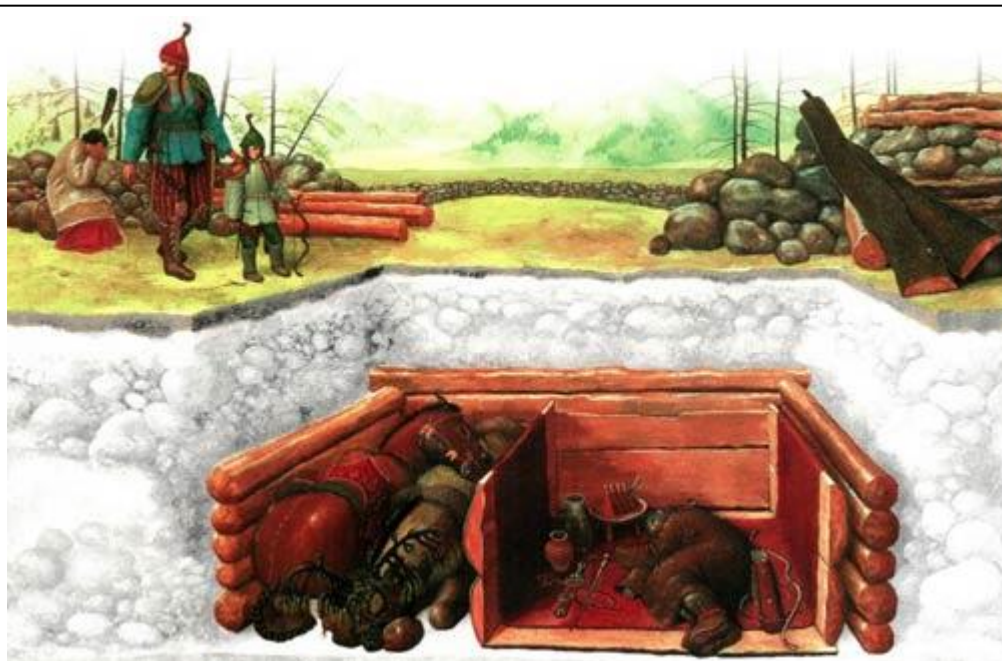
Mashhur Paziriy gilamlari boshqa narsalar qatorida siqilgan, ezilgan va qattiq shikastlangan edi. Biroq, Tog'li Oltoyning qit'a iqlimi tufayli gilamning iplari va tolalari kichkina choklangan matodan tashqari, qurib qolmagan va o'zlarining "hayoti" uchun zarur bo'lgan namlikni saqlab qolgan, bu esa olimlarning gilamning kelib chiqish tarixi haqida aniq xulosalar chiqarishga imkon berdi. Ehtimol, noyob gilam mahsuloti yaratuvchilari, ularning yaratilishi hali ko'plab bahs-munozaralarga, izohlar va hukmlarga sabab bo'lganligini bilib olish uchun juda hayron qoladi (9-rasm).

9-rasm. Paziriy qo'rg'onlaridan biri

Ushbu gilam mahsulotini Sankt-Peterburg shahridagi Ermitaj muzeyiga olib borishdan oldin, u ko‘plab ilm-fan turlari bo‘yicha ishlab chiqilgan eng so‘nggi yangiliklar asosida katta mehnat va jiddiy ishlarni amalga oshirdi. Bu kashfiyotlarning qiymatini to‘liq baholash uchun olamshumul olimlar oltin gilamlari yaratilish tarixiga yorituvchi ilmiy tadqiqotlarda jonli rol o‘ynadi.

Miloddan avvalgi 1 ming yillikgacha cho‘zilgan mato va gilamning Oltoydagi kashfiyoti o‘ziga xos kashfiyotdir. 1994 yil aprel oyida Ermitajda xalqaro muhokama bo‘lib o‘tdi, uning maqsadi XX asrning eng qadimiy junli tugunli gilamining "sog‘lig‘i" ni qo‘rg‘ondan chiqarilgandan qirq yildan ziyod vaqt o‘tganidan keyin aniqlash uchun 20-asrning bu bebaho kashfiyotida yuz berdi. Maslahatlar uchun bo‘yoqlarning mikrokimyoviy tahlillari va to‘qimachilikning fizik-kimyoviy holati bo‘yicha maxsus maslahatlar tayyorlandi (10-rasm).

10-rasm. Paziriy qo'rg'nidan topilgan qabr

Eslatib o‘tamiz, gilam Sharqiy Oltoyda, Buyuk Ulagan daryosida, dengiz sathidan 1600 metr balandlikda joylashgan yerda topilgan. Mahalliy aholi Paziriy deb nomlangan darada. V-VI asrlarga tegishli bo‘lgan sakkizta yirik hovli qazib olingan. Qo‘rg‘onlar ichida eng boylardan biri Paziriyning beshinchi qo‘riqchisi

bo‘lib, taniqli mutaxassis va arxeolog S.I. Rudenko tomonidan 1949 yilda ochilgan va o‘rganilgan. Oltoy qo‘rg‘onlarining o‘ziga xosligi shundaki, ular qurib bo‘lingandan so‘ng tezda muzlatilgan va ular sovuq sharoitda mukammal darajada saqlab turishgan, bu esa qadimgi yung matolari va gilamlarni yaxshi saqlanishiga ta‘sir o‘tkazgan.

Yigirmanchi asrning gilam kashfiyoti zamonaviy fanning barcha sohalarida: yoshni aniqlash, tizimli tahlil qilish, materiallarning tarkibini aniqlashni talab qiladi. To‘qimalarni tiklash laboratoriyasida gilamning gigroskopik namligini o‘rganish amalga oshirildi va gilam bo‘yoqlari tozalanadigan eritma qarshiligi tekshirildi. Gilam iplaridagi tolalar strukturasi va xususiyatlariga ko‘ra, iplarning barcha navlari qo‘y juni tolasidan iborat bo‘lgan.

Keyinchalik jun qoplamasi ichidagi barcha komponentlar aniqlandi – tolaning tuzilishi, moslashuvchanligi va elastikligi, shuningdek, iplar bo‘yoqlari materiallari va tarkibi. To‘qimachilik jarayoni tasvirlangan, bu esa bugungi kunda turkman gilamchilari nima qilayotganiga to‘la mos keladi. To‘qimachilik gilamlari uslublarini batafsil tahlil qilish usta matoga to‘yinganligi va ularni tayyorlash vaqtida aniq hisoblash uchun naqsh ishlatganligini aniqladi. Olimlarning ma‘lumotlariga ko‘ra, bu gilam 2500 yildan ziyodroq. Bu uzoq vaqtlarda junli gilamlarini yuqori badiiy mahoratga ega ustalar tomonidan yaratilgani isbotidir.

Tadqiqot yo‘li bilan jun iplarining bo‘yoqlari tahlil qilindi. Ularni aniqlash uchun lazer mikroprobspektr analizi ishlatilgan. Eng qadimgi to‘qish vositalari, xususan, indigo ranglari diqqat bilan o‘rganildi. Arxeologik dalillar bu rangning madaniyatining chuqur qadimiyligini va rangli o‘simliklar odamlari tomonidan keng qo‘llanilishini ko‘rsatadi. Kromatografik tahlil sariq rangli bo‘yoq bilan bo‘yalgan lintda bajarilgan. Mutaxassislar tola ipi va uning asosini tekshirib chiqdilar: qizg‘ish-qizil rang va uning soyalari, ko‘k va havo rang, jigarrang-sariq. Gilam, uning iplari va tolalari strukturasi texnologik tahlili ob‘ekt va mahsulotning butun tarkibiy qismlarining jismoniy holatini baholash uchun asos bo‘lib xizmat qildi (11-rasm).

11-rasm. Paziriq qo'rg'nidan topilgan gilam

Bu gilam kimning ishi? Qadimgi mualliflarning guvohligiga ko'ra, miloddan ancha avvalgi davrlarda Babil, Ossuriya, Midiya va Forsda hashamatli gilam ishlab chiqarilgan. Bunday gilamlarda Fors shohligi faqat shohni yurishga haqli edi. Qadimiy mualliflarning fikriga ko'ra, Old Osiyo gilamlari juda qadrlangan. T. Talbot Rays yozishicha "Paziriq gilamidagi naqshlarning joylashuvi skiflar san'ati uchun o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini yozadi. S. Rudenko o'zi gilamni Fors yoki Midiya ishi bo'lishi mumkinligini ko'rib chiqadi. H. Bochmer va Jon Tompson mahalliy, Oltoy kelib chiqishi haqida yozadilar. M.P. Gryaznov gilamning Markaziy Osiyodan kelib chiqqanligi haqida o'ylashga moyil bo'lib, antik oltoylarning Eron va Yaqin Sharq bilan aloqalari aniq Markaziy Osiyo orqali o'tadi.

Paziriq gilamining sifati va texnik ko'rsatkichlari turkman gilamining ko'plab turlari bilan bir xil ekanligi e'tiborga olinishi lozim. Xuddi gorizontal holatda tugunlarni bir xil tartibga solish, xuddi shu tozalash o'rdaklari va butun qatorli tugunlarning oldingi holatiga bir xil tebranishi. Paziriq gilamini turkman bilan taqqoslashda ko'plab paralelliklar berilishi mumkin, ammo bu taqqoslashdagi asosiy jihatlar gilamning yuqori zichligi va rangli gullardir, ya'ni bu ranglar turkman gilamining an'anaviy rangi hisoblanadi.

To'rtburchakli, biroz kattalashgan shakli (1.83x2 m) katta Paziriq gilamining asosiy maydoni cheksiz shaklda, uning ichida qizil fonda kesma shaklidagi naqsh mavjud. Markaziy maydon kvadratlarga bo'linadi: uzunligi bo'yicha oltita qator va eniga to'rtta. Mutaxassislar, gilam ishlab chiqarilgan mashina vertikal, deb hisoblaydi, chunki bunday katta hajmdagi mahsulot bilan ishlashda qulaylik yaratadi. Biz yaxshi bilamizki, eng yaxshi turkman gilamlari, syujetning aniqligi va motivlar va zichlikning ravshanligi jihatidan ham gorizontal mashinada amalga oshirilgan. Fors, Midiya yoki Parfiyalik gilam qanday ishlashiga qaramasdan, uning kelib chiqishi miloddan avvalgi 400-yillardagi beshinchi Paziriq qo'rg'onining mutloq yoshini aniqlash natijalari bilan tasdiqlangan Axmoniylarga to'g'ri keladi.

Tog'li Oltoyda topilgan ko'p sonli kashfiyotlar orasida arxeologlar gilamni kashf etishdi. Ularning naqshlari "zoomorf uslubi" an'anasida - bug'doy, grifonlar, kiyik, otlardandir. Bu raqamlar ham qiziqarli, chunki ular tasvirlangan tasviriy san'at asarlari bilan tanishishning mezonlaridan biri bo'lishi mumkin.

Ikkinchi Bashadir qo'rg'onida ajoyib g'aroyib ishlarning yana bir yungli gilamlari saqlanib qolgan. Bu gilam Paziriqqa nisbatan eski bo'lgani uchun emas, balki uni boshqa usul bilan ishlatish uchun juda qiziq. Iplari, uning nozikligi, burishishi, pichmoq o'rdaklari, to'quv iplari va tugun, qozinning rangi diqqat bilan o'rganildi. Ikkinchi Bashadir junli gilamining to'qilish sxemasiga ko'ra, gilamda forscha to'qish kabi bir nechta tugunni ishlatganini ko'rsatib turibdi va beshinchi Paziriq qo'rg'onida esa juft to'qish ishlatilgan.

Qadimiy matolar va gilamlarni o‘rganish va tiklashda turli mutaxassislarni o‘rganish natijasida turkmanlarning zamonaviy gilamlik san‘at asarlari bilan aloqani kuzatish mumkin. Axir, ming yillar ilgari turkman gilam san‘ati yuksak darajada bo‘lgan. Paziriqdagi eng qadimgi gilam va matolarning naqqoshligi va rang-barangligi, hunarmandchilikning ajoyib uslubi bizga qadimiy gilam to‘qish madaniyatining yuqori darajadagi mukammallikka erishgan yana bir aniq, noma’lum sohasini ochib beradi. Ushbu gilam muzeyda mashhur asarning uch nusxasi borligini aytishdan faxrlanamiz. Ularning barchasi malakali hunarmandlar tomonidan bezatilgan (12-rasm).

12-rasm. Paziriq qo'rg'nidan topilgan gilam

2.2. Muqaddas Iosif⁹ yopinchig'i

Bugungi kunda Fransiyadagi Luvr muzeyida saqlanayotgan ushbu qimmatbaho ipak gilam, shimoliy-sharqiy Eron hududida, Abu Mansur Baxtegin hukmronligi davrida, 961 yilda toqilgan. Keyinchalik, mato o'rta asrlarda G'arbg kelib qolgan. Qanday kelib qolganligi noma'lum. 1134 yilda Angliyaning Qirol Etyen de Bluaning Birinchi salb yurishidan so'ng Normandiyaning Kan shahri yaqinidagi San-Xose abbatligiga berilgan.

Ushbu mato, uning parchalanib ketgan holatiga qaramasdan, sharqiy Eronning ipak ishlab chiqarishining noyob namunasi bo'lib qolmoqda. Ushbu turdagi "gilam"ning ishlab chiqarish joyi Merv yoki Nishapur bo'lishi kerak, ikkila shahar ham o'zining ipak gilamlari bilan mashhur. Mazkur gilamda ikki fil bir-biriga qarama-qarshi turgan holatda tasvirlangan. Ularni yurak shakliga o'xshash bezak ajratib turibdi. Yozuv tepada va pastda takrorlangan. Aylana hoshiyada ikkita tuyaning uncha kata bo'lmagan surati qator tizilgan holatda tasvirlangan. Ularda ikkitadan o'rkach borligini sezish mumkin. Har ikki filni ham urush uchun emas, balki bayramona bezatilganini ko'rish mumkin.

Gilamda arabcha yozuv mavjud bo'lib, u quyidagicha o'qiladi: **"Hukmdor Abu Mansur Baxteginga olloh yarlaqasin va baxt bersin, Xudo uni davomiyligini uzaytirsin"**. Yozuvda keltirilgan shaxs – tarixiy manbalarga ko'ra taniqli turk amiri bo'lib, 961 yilda taxtga o'tirgan. Demak, gilam ham shu yili to'qilgan (13-rasm).

Noyob topilma 1922-yil fevral oyida qo'lga kiritilgan. Yuqorida aytilganidek, u 1920 yilda San-Xose abbatligidagi Muqaddas Iosif ibodatxonasidan yodgorliklarni ko'chirilayotgan paytda topilgan. Biroq, 1843 yilda, bu ulug' gilamni ko'chirish paytida, uning bir qismi yo'qolgan bo'lgan. Ibodatxonada yodgorliklarni o'rab turgan katta mato haqida 1195 yilda so'z yuritiladi, 1134 yilda esa Angliya qirol Stiven de Blua tomonidan e'lon qilinadi.

⁹ Muqaddas Iosif yoki Muqaddas Yudok Yevropaning Bretan degan joyidan bo'lib, taxminan 600-668 yillari yashab o'tgan. Keyinchalik u Bretandan Pikardiya va Normandiya o'rtasidagi joyga ko'chib o'tgan. Uning Ponyening Muqaddas Iosif Sur-merdagi yashab o'tgan kulbasi uning o'limidan so'ng monastirning bir qismiga aylantirilgan.

Qiroлга bu gilam uning otasidan meros qolgan bo'lishi mumkin, ya'ni uning otasi gilamni 1102 yilda Ramlaga salb yurishi paytida vafot etgan. O'shanda ular Konstantinopoldagi Komen saroyida qolishgan va bu matoni o'sha yerdan olgan.

13-rasm. Muqaddas Iosif yopinchi*g*'i

Tahlil

Muqaddas Iosif gilami – undan foydalanish, rivojlanishi va madaniy ishlab chiqarishning bilan bog'liq bo'lgan chuqur murakkab o'tmishga ega to'qimachilik mahsuloti hisoblanadi. To'qimachilik mahsulotining nomi Muqaddas Iosif yoki Muqaddas Yudok nomini olgan, chunki u Cherkovga qaytganidan so'ng masihiylar tomonidan dafn yopinchi*g*'i sifatida ishlatilgan. Biroq, to'qimachilik gilamining asl maqsadi va uni ishlatilishi boshqacha bo'gan bo'lishi mumkin. Aslida, mazkur gilam 10-asrda Somoniylar hukmdori Abdul-Malikga xizmat qilgan general Abu Mansur Baxtegin uchun egar yopinchi*g*'i sifatida to'qilgan. Gilamda fillar, tuyalar va gibrid mahluq sher-it-qush mavjud bo'lib, ular ko'pincha semurg' deb ataladi. Bundan tashqari, to'qimaning yagona ranglari sifatida rangli qizil va oltinga ega

bo‘lib, naqshlar va takroriy tasvirlarni keng ishlatilgan, Abu Mansur Baxteginni ulug‘lash uchun mo‘ljallangan so‘zlar ham mavjud. Bu so‘zlar orasida "... uning hayoti uzaytirilishi mumkin" degan ibora mavjud.

Qizig‘i shundaki, bundan shunday xulosa qilish mumkin. Semurg‘ – sharq xalqlari og‘zaki poetik ijodidagi afsonaviy qush obrazi; osmonda uchish, uzoq manzilni yaqin qilish haqidagi asriy orzu - umidlarning ramziy ifodasi. Dastlab, Eron mifologiyasida paydo bo‘lgan. "Avesto"da "senemurg" shaklida ishlatilgan. Semurg‘ o‘zbek xalq ertak va afsonalarida ijobiy qahramonning do‘sti, himoyachisi, hamrohi, uni "etti zulmat ichi"dan olib chiquvchi fantastik qush sifatida gavdalanadi. Turkiy xalqlarda S.ning Humo, Anqo, Davlat qushi, Baxt qushi, Marqumomo, Kuntubulg‘on, Bulbuligo‘yo va boshqa variantlari bor. Semurg‘ obrazi "Qahramon", "Oynai jahonnamo", "Rustam", "Kenja botir" kabi ertaklarda keng tasvirlangan. Bu obraz yozma adabiyotda ham uchraydi (masalan, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asari va boshqalar). Semurg‘ haqidagi afsonalar asosida Hamid Olimjon "Parizod va Bunyod" asarini yozgan. Ularda afsonaviy obraz shartli vosita sifatida mualliflarga qadimgi o‘tmishdagi real voqelik haqida fikr yuritish imkonini beradi. O‘zbekfilm kinostudiyasi "Semurg“ filmi yaratgan (1974). Semurg‘ning Humo varianti O‘zbekiston Davlat gerbiga asos qilib olingan, shuningdek, Toshkentdagi "Turkiston" saroyi oldida uning ramziy monumenti o‘rnatilgan¹⁰.

Semurg filni olib borish uchun yetarlicha katta, deb tushunilgan mifologik mavjudot, aniq jinsi – ayol, aql bovar qilmaydigan qadimgi va aqlli mavjudot. Shuning uchun bunday tasavvurlarni kiritish rassom Baxteginni ajoyib va namunali harbiy qo‘mondon sifatida maqtashga va uni ulug‘lashga intilayotganligini bildiradi. Bu hayvonlarning kiritilishi uning buyuk kuchini, aql-zakovatini, chidamliligini va funksionalligini anglatardi.

Bunga qo‘shimcha ravishda, to‘qimachilik mahsuloti ajoyib ipak matosiga aylandi, bu uning qiymatini va qadr-qimmatini juda oshiradi va unga juda ko‘p vaqt sarflangan deyish mumkin. Bu esa uning narxni yanada oshiradi. Demak,

¹⁰ O‘zbekiston Milliy Enciklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil (<https://uz.wikipedia.org/wiki/Semurg>)

gilamda bu kabi obrazlarni aks etishi musavvirni qahramon Baxtegin namunali harbiy qo‘mondon sifatida tasvirlashga harakat qilgan deb taxmin qilish mumkin. Biroq, bu yerda bir tarixiy voqea holatni chigallashtiradi va yanada qiyinlashtiradi. Gap shundaki, Baxteginning harbiy mahoratiga qaramasdan Abdul-Malik II uni qatl qildiradi deb hisoblashadi. Bu borada ko‘proq izlanishlar olib borilgach, biz bu haqda hech qanday qo‘shimcha ma‘lumot topa olmadik, biroq tushuntirish o‘zini o‘zi taqdim etadi. Abdul-Malikning hukmronligi davrida juda ko‘p siyosiy tartibsizliklar sodir bo‘lgan va biz ko‘rib chiqilgan hujjatlarni ifodalash mumkin bo‘lsa, uni aslida Abdul-Malik II dan keying hukmdor o‘ldirtirgan bo‘lishi mumkin.

Gilam paxtadan yigirilgan ipak mato va chiroyli yaltiraydigan bo‘lib, odatda juda qimmatbahoishlab chiqarish mahsuloti bo‘lgan.

Bunga e‘tibor berishning asosiy sababi shundaki, bu yerda biz Yaqin Sharqdagi ipak savdosining ahamiyatini ko‘rishimiz mumkin. Bu mintaqada yoki vaqt oralig‘ida saqlanib qolgan yagona to‘qimachilik mahsulotidir, shuning uchun uni o‘rganishimiz kerak (14-rasm).

14-rasm. Sosoniylar davlatining xaritasi

Fillarning tasviri tushirilgan gilam parchasi Somoniylar sulolasida shohlik ustaxonalari namoyishi etadi; sharqiy eron matolarining namunalaridan biri bo'lgan asar kengligida kufiy yozuvi mavjud. Ushbu san'at asari hisoblangan to'qimachilik mahsulotining o'lchami 52×94 sm va 24,5x62 sm. Gilamning bezagi o'ziga xos. Gilamda geometrik naqshlar bilan birga atrofida nozik hoshiya mavjud, unda qator tuyalar ifodalangan va pastda Kufiy yozuvi mavjud. Umuman ijganda fillar o'rtasida va tashqi bezaklarda beshta chegara bor.

Mazkur muqaddas Iosif gilami Eron va unga yaqin hududlar uchun katta madaniy ahamiyatga ega edi. Xurosonda yangi fors tilini ishlab chiqardi. Muqaddas Iosifga etiqod qilish Fransiyadan boshqa mamlakatlar orqali Angliya, Germaniya va Skandinaviyaga tarqaldi. Gilam 1134 yilda qayta kashf qilindi va shu vaqtdan boshlab Muqaddas Yudokning suyaklarini o'rash uchun kafan sifatida ishlatilgan.

Islom san'ati dekorativ san'ati – monumental san'at asarlarini rang-baranglik bilan tenglashtiruvchi, chunki ular ikkalasi ham qo'lyozma, metallga ishlov berish, sirli idishlar, emallangan oynalar, o'yilgan va ko'zga ko'rinmaydigan sir kabi bir qancha usulda tasvirlangan va yoritilgan.

Islom san'ati dunyosida, siz ko'rib turgan parcha qayerdan, qaysi davrda ishlab chiqilganligini va uni qanday materiallar uchun ishlatilganligini aytib berish doimo oson emas. Islom san'ati mamlakatdan mamlakatga, ayrim hollarda esa shahardan shahargacha farq qilishi qiyin bo'lishi mumkin. Har bir hudud o'zining badiiy xususiyatiga ega va har bir davr ham shunday. Islom san'ati kundalik hayot uchun yaratilgan san'at edi. Eng muhim diniy masjid va minoralardir. Islom san'ati dekorativ san'atini tahlil qiladigan muayyan qobiliyat mavjud. Ushbu uslublar keramika va shishadan tayyorlangan shaffof sirlarni va boy ranglarni qo'llashni o'z ichiga oladi. Boshqalar esa bronza metall ishlarining sirtini, oyoqli yog'och va to'qimachilikdan tayyorlangan devor va devor panellarini va yuzlab turli naqshlarga to'quvchilik qilgan gilamlarni o'zgartiradigan zamonaviy kumush mahsulotlarni o'z ichiga oladi.

Ko'p hollarda Islom dunyosi san'atiga qarasak, eng ko'p tarqalgan masalalardan biri yaxshi saqlangan mato san'at asarlaridir. Shu bilan birga, bizni o'sha makonga va o'rta sharqning ipak savdosiga oid tushunchalarni beradigan noyob asarlar ham bor. Shu nuqtai-nazardan, Muqaddas Iosif yopinchig'i eng qadimgi ipak matolardan biri va Eron mintaqasining eng qadimiylaridan biridir.

Ushbu to'qimachilik mahsulotini o'rganish uchun biz to'qimachilikning tarixiy kontekstini va badiiy kontekstini tushunishimiz kerak. Muqaddas Iosif yopinchig'i aslida harbiy qo'mondon Abu Mansur Baxtegin uchun yaratilgan. U 10-asrda buyuk siyosiy g'alayon davrida sulton Abdul-Malik II davrida xizmat qilgan. Unga gilamni egar libosi sifatida berildi va uni sharaflig'i sovg'a qilishni niyat qilgan edi. Biroq, boshqa bir hukmdorning qo'liga topshirilmasdan keyin, u ishdan chiqadi va foydalanilmay qoladi. Keyinchalik gilam cherkov tomonidan uni qaytarib olinadi va oxir-oqibat cherkovga qaytganidan so'ng, Muqaddas Iosif tanasiga (Yudok yoki Joys deb ham ataladi) o'ralgan. To'qimachilik mahsuloti sifatida uning qiymati juda katta edi. Bu yungli mato sifatida ishlatilishi kerak bo'lgan ipak mato bo'lib, u gilam uslubida to'qilgan hamda to'qimachilikda ishlab chiqarishning qiyin va qimmat turiga to'g'ri keladi. U ot egari uchun yaratilgan bo'lgan. To'qimachilik asarida o'ziga xos tuyalar, fillar va semurghlar aks etgan bo'lib, ularning hammasi ramziy ma'noga ega. Ayniqsa, semurg' obrazining ahamiyati juda katta, chunki uning madaniy ma'nosi juda keng. Semurg' juda dono, qadimiy va chiroyli deb hisoblangan qisman qush, qisman sher, qisman it edi. Bu hayvonlarni kiritish, tomoshabinga Baxteginning muvaffaqiyatli va dono harbiy qo'mondon ekanini ilgari suradi. Bundan tashqari, to'qimachilik asarida Baxteginni sharaflayotgan yozuvlar bor edi: "... uning hayoti uzaytirilsin ...". Bularning barchasi ustiga mato qizil va oltin ipakdan to'qilgan edi.

Ushbu gilam oddiy odamlar tomonidan ishlatiladigan to'qimachilik mahsuloti haqida kontekst bermasa-da, bizga ko'proq boy va kuchli odamlar ishlatgan to'qimachilik asari kabi kontekst beradi. Ushbu to'qimachilik mahsuloti yoki boshqa qimmatbaho matolar o'z paytida qirollik va oily nasab odamlar orasda ishlatilishi oddiy hol bo'lgan. Baxtegin muvaffaqiyatli harbiy qo'mondon deb

hisoblanmagani uchun, faqat to‘qimachilik mahsulotlarining qiymatini tasavvur etib, undan ham muhim va qudratli deb hisoblangan kishilar uchun to‘qilgan.

Shu nuqtadan so‘ng, biz dunyoning Yaqin Sharqda ipak savdosining ahamiyatini ko‘ramiz. Ipak birinchi marta ipak yo‘llari orqali ushbu mintaqaga tanishtirilgan, va u tezda keng tarqaldi. Yaqin Sharqdagi ipak tobora o‘sib borayotgani uchun bu sohada ko‘pgina hukmdorlar Fors imperiyasi orqali savdo qildilar va bu Fors imperiyasiga katta boylik va hokimiyat berdi. Biroq, bu uzoq muddatli afzal qaror emas edi, shuning uchun ko‘pgina hukmdorlar o‘z ipaklarini yaratish uchun o‘z ipak qurtlarini olib kelishni tanladilar. Ushbu ipakdan foydalanib ular o‘zlarining ipak kiyimlarini o‘zlarining imperiyasi ichida ishlatish va tarqatishda ishlatishdi.

Ushbu yagona to‘qimachilik mahsulotining ahamiyati beqiyosdir. O‘zining yagona mavjudligi hisobga olinadigan bo‘lsa, u o‘zida noyob ma‘lumot va axborot maqomini olgan. Yaqin Sharqda X asr davomida ipak savdosini va undan foydalanishni to‘g‘ri tushunish uchun bu to‘qimachilik mahsuloti juda muhim (15-rasm).

15-rasm. X-asrda Xuroson tarixiy-madaniy hududining xaritasi

III-BOB. GILAM VA MATOLARNI TA'MIRLASH USULLARI

3.1. Gilam va matolarning texnologik tadqiqi

Gilam to'qish ko'plab millatlarda ma'lum va qadimgi davrlardan boshlab estetik, ritm va ranglarning estetikasini aks ettirgan. Biroq, ma'lum geografik, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarning uyg'unlashtirish, ya'ni gilam to'qishdagi badiiy prinsip hukmron bo'lib, estetik qiymatga ega bo'lib, xalq falsafasi va milliy xususiyatlarining mohiyatini har tomonlama aks ettiradigan haqiqiy san'atga aylandi. Bu sharoitni baxtli ravishda birlashtirgan ushbu mintaqa Ozarbayjondir. Bu yerda tog'lar, cho'llar, o'rmon yo'llari, dashtlar, daryo vodiylari va Kaspiy dengizi ochiq joylari nisbatan kichik hududda to'planib, turli xil hayvonot va o'simliklarga boy jonli, tabiiy va iqlimiy palitralarni yaratadi. Bu noyob muhitda xalqning ijodiy tafakkuri shakllandi, buning natijasida gilamdo'zlik dekorativ va amaliy san'atning boshqa turlaridan ajralib turdi va Ozarbayjon aholisining ijodiy faoliyatining eng muhim jihatlariga aylandi.

Ozarbayjon jahon gilamchining eng qadimgi markazlaridan biridir. Miloddan avvalgi besh yuz yil oldinoq yunon faylasuf Ksenofon bu joylarning aholisi gilam to'qish va bo'yash bilan band ekanligini ta'kidlab o'tgan. I – VII asrlarda qabrlarda topilgan Mingechaurdagi arxeologik qazishmalar paytida gilam matolari bo'laklari gilam to'qishning o'sha paytgacha ancha rivojlanganligini ko'rsatadi. Arab tarixchilari va geograflari va IX–X asrning fransuz sayohatchilari. Gandja, Shamaxi, Ardebil, Urmiya, Marand, Mugan, Naxchivon, Bardada va boshqa yirik gilam va kiygiz, shuningdek, turli xil gilam mahsulotlarida ishlab chiqarish haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi. Buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy, Xagani Shirvani, Gatran Tabrizi va boshqalar gilamlarning rang-barang ta'riflarini keltirishiga qaraganda, XII asrda Ozarbayjon gilamlari keng tarqalgan va taniqli bo'lgan.

Ozarbayjon gilamining estetik prinsipi – shakllar, mavzular va g'oyalarning xilma-xilligi – tasvirlarning tekisliklar bilan yechimi, naqshning ritmi, markaziy va

hoshiyalarga ajratish an'anasi va atrofdagi haqiqat unsurlarini handasaviy shakllarga keltirish bo'lgan. Ozarbayjon gilamining umumiy yo'nalishlari va mahalliy gilam to'quvchilik maktablari mavjud. Hozirgi kunda Ozarbayjonning gilam to'quvchiligi bo'yicha 7 ta mashhur maktab – Guba, Boku, Shirvan, Gendji, Gazax, Garabagh va Tabriz mavjud. Ularning yaratilishi, tashkil etilishi, tashqi dunyo bilan yaqinroq aloqada bo'lishi va Ozarbayjonning tabiiy sharoitlari yaxshilanib, odamlarni ko'chma chorvadorlik va o'troq dehqonchilik ishi bilan shug'ullanishga va qishloq xo'jaligini yuritishiga imkon berdi. Kundalik hayotning etnik madaniy xususiyatlarini shakllantirgan ushbu turmush tarzi nurni talab qiladigan, tezda tarqatib yuboriladigan va qayta joylashtirish uchun qulay bo'lgan mahsulotlarni yig'adi (16-rasm).

Ularning shakllariga, maqsadiga, bezaklariga ko'ra, ozarbayjon gilamlari juda xilma-xil bo'lib, uning eng yorqin va o'ziga xos tomonlarini ta'kidlash kerak. "Gilamlar", "Qalim", "Jedjim", "Shodda", "Qaytish", "Sumax", "Zili" kabi taniqli gilam ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, ular kundalik hayotda ishlatilgan ammo ishlab chiqarishda xalqning badiiy dahosi, ularning ramziy fikrlashning o'ziga

16-rasm. Qo'lbola dastgohda gilam to'qish jarayoni

xosligi butunlay o'zini namoyon qila boshladi. To'qimalarning shakllanishidagi yorqin rangli gilamlar tarkibiy boyligi, oqartirilgan rangi va yuqori ishlab chiqarish texnikasi bilan ajralib turardi. Og'ir junli gilamlar matosiga o'tish davr taqozosi va zarurat bilan ham tushuntirilishi mumkin, lekin ustalarning yanada nozik, murakkab gilam namunalari uchun intilishlari ranglarning keng doirasi uchun o'ynadi va bu eng ustun rol o'ynadi. Bu har xil o'lchamdagi junli gilamlarni tasdiqlaydi. Masalan, ular turli xonalar uchun mo'ljallangan junli gilamlari, "xali", "dast xali gyaba", "doshanak", "takt ustyuu", "namozlik" va boshqalarni beradi.

Halq bezak san'ati rivojlanishining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan gilam to'quv mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi tomonidan ishlab chiqilgan va uning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi barcha to'siqlarni va cheklovlarni aks ettirgan, moddiy resurslarning samarali rivojlanishiga va xalq san'atining cheksiz imkoniyatlaridan foydalanishga to'sqinlik qilgan.

Gilamning minglab iplari adabiyot, arxitektura, miniatyura va dekorativ va amaliy san'atning boshqa yo'nalishlari bilan bog'liq. Bu ozarbayjon gilamining o'rganish ob'ekti sifatida ishlatilmasligi. Va bugungi kunda, ozarbayjon xalqining gilam san'atining ko'plab durdonalar maxfiy ochiq qolmoqda, gilam to'quvchi ustalar asarlarida mujassam milliy ruh oyatlari tor nazariy izohlash mumkin emas, bu faqat ilmiy tahlil ko'ra kengroq va chuqurroq edi va uning doirasida mos emas.

Ozarbayjon gilamlarini o'rganish keng manbalarga asoslangan. Bu yerda va arxeologik saytlar ma'lumotlarni, va albatta, ozarbayjon, qadimiy va o'rta asrlar mualliflar va sayohat, va epigrafik yodgorliklari, folklor va mumtoz adabiyot, miniatyura, Yevropa rassomlari, tarixiy hujjatlar, rasmiy hisobotlar, Rossiya Yevropa, Amerika tadqiqotlar orqali rasmlari, va, xabarlar olimlar.

Ozarbayjon gilam to'qish san'ati qo'shni mamlakatlar xalq san'atining badiiy unsurlarni qabul qilib, ko'p asrlik rivojlanish yo'lini bosib o'tdi va bir vaqtning o'zida ularning badiiy madaniyatiga muhim ta'sir o'tkazdi. Endi Ozarbayjon gilamdo'zlik dunyoga mashhur namunalar, o'z asl badiiy tarkibi va naqsh jahon san'ati xazinasidan kiritilgan tengsiz hisoblanadi. Ozarbayjon gilamining yuksak badiiy fazilatlarini ularni qimmatbaho muzey qo'lyozmalariga

aylantirdi. Bugungi kunda yuzlab noyob yodgorliklar jahonning yetakchi muzeylari kolleksiyalarida va ko'plab shaxsiy to'plamlarda saqlanadi. Ayni paytda, ular, albatta, butun dunyo Sankt-Peterburg, Viktoriya va Albert muzeyi Londonda, boshqalar Moskva, Sharq san'ati muzeyi Istanbulda Vashingtonda, Parijdagi Luvrda, To'pqopi To'qimachilik muzeyi, hamda Davlat Ermitaj muzeyi atrofida yirik muzey va bu yerdan topish mumkin gilam durdonalari eng katta xazinasini – bu Latif Karimov nomidagi Ozarbayjon Gilam muzeyi va Davlat Amaliy san'at muzeyi hisoblanadi.

Hozirgacha ozarbayjonlik san'atshunoslar va olimlar Ozarbayjon gilamdo'zlik san'atini tarixiy rivojlanish bosqichlarini, uning badiiy xususiyatlarini, etnografik va savdo jihatlarini tadqiq qildi va nashr ishlarini amalga oshirdi.

Ilmiy tadqiqotlarning hozirgi yuqori bosqichida, bu muhim sohani tiklash va asrash, ayniqsa, gilam mahsulotlarini konservatsiya va restavratsiya masalalarini har tomonlama o'rganish juda muhimdir.

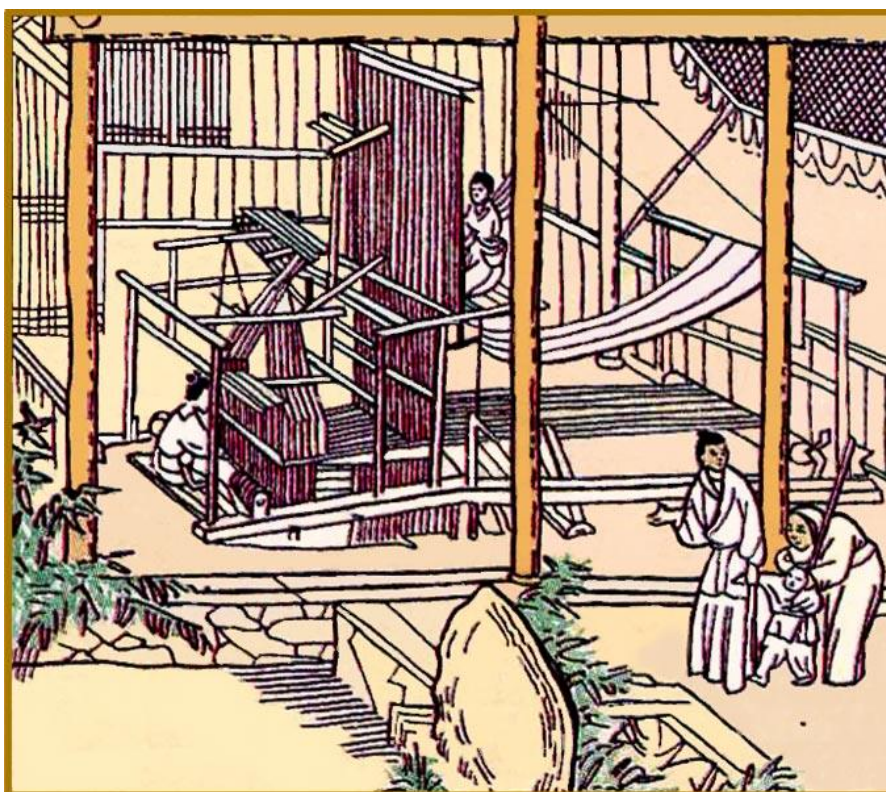
Ozarbayjonda, gilam restavratsiya masalalari bilan Muzey boyliklarini ilmiy restavratsiya qilish markazi va Madaniyat vazirligi shug'ullanadi. Bu yerda amaliy san'at bo'limida gilam va gilamlarni qayta tiklash va saqlash sektori mavjud.

Markaziy ilmiy restavratsiya ustaxonalarida an'anaviy usullar va milliy gilamdo'zlik vositalari asosiga qurilgan gilam to'qish, san'at asarlarini restavratsiya qilish va tiklash metodologiyasi ishlab chiqilgan va muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Uning afzalligi shundan iboratki, har qanday holatda ham oqibatlarini eng original uchun jiddiy oqibatlarisiz bartaraf qilinishi mumkin, chunki, boshqa tomondan, neytral ustida gilamdo'zlik tarixiy an'analari asosida bir tomondan, u, yaqindan to'g'ri bo'ladi gilam san'atining haqiqiy texnologiya aslida yotadi. Zamonaviy dunyo amaliyoti tabiatni muhofaza qilish faoliyatini san'at asarlarining mustahkamligini saqlab qolish va saqlab turishning asosiy yo'nalishi sifatida tan oladi. Lekin, afsuski, juda ko'p muzey eksponatlar, ba'zan ancha vaqt yoki noto'g'ri saqlash tomonidan vayron qilingan, bunday hollarda, ularni tiklash

asrash tashqari talab qilinadi. Bunga ekspozitsiyaning ko‘rinishini tiklash orqali erishiladi.

Gilam san’atining bunday badiiy va bezak xususiyatlari naqshinkor bo‘lib, ikki yoki to‘rtta bir xil tarkibiy qismlarning umumiy tarkibini tuzish, bezak tafsilotlarining takrorlanmasligi yo‘qolgan qismlar va elementlarni erkin tarzda qayta tiklashga va amaliyotda asl noyob ta’sirlarga ta’sir o‘tkazmasdan qayta tiklashga imkon beradi.

Restavratsiya uchun taqdim etilgan eksponat dastlabki qayta tiklashni tahlil qiladi. Unga turli hujjatli sertifikatlar, uning ishlab chiqarish joyi, maktabi, ijro etilishi texnikasi, o‘xshash bo‘lmagan narsalarni izlash, shuningdek tashkilotga qabul qilish vaqtida eksponatning umumiy holatini chuqur o‘rganish kiradi. Jarayonni tiklashdan oldin va eksponatlar majburiy ravishda o‘rnatilgandan so‘ng. Fotosurat pasportga biriktiriladi, unda barcha ma’lumotlar va ko‘rgazma ustida ish olib boriladi (17-rasm).

17-rasm. Xitoyda shoyi matosini ishlab chiqarish texnologiyasi

Restavratning vazifasi – bu ob’ektni yo‘q qilishning oldini olish, tabiiy qarish jarayonini sekinlashtirish va foydalanish vaqtida gilamga etkazilgan zararni bartaraf etishdir. Qayta tiklash va saqlash jarayonida har bir element alohida yondashuvni talab qiladi, shuning uchun ish usullarini tanlab olish uni yo‘q qilish darajasini (mikroskopik usulni aniqlash usuli), bo‘yoqning tabiati (mikrokimyoviy reaksiyalar va rentgenologik tahlil usullari bilan belgilanadi), kontaminatsiya va zaharlanish xususiyati bilan oldindan ingl. Va analitik o‘rganiladi.

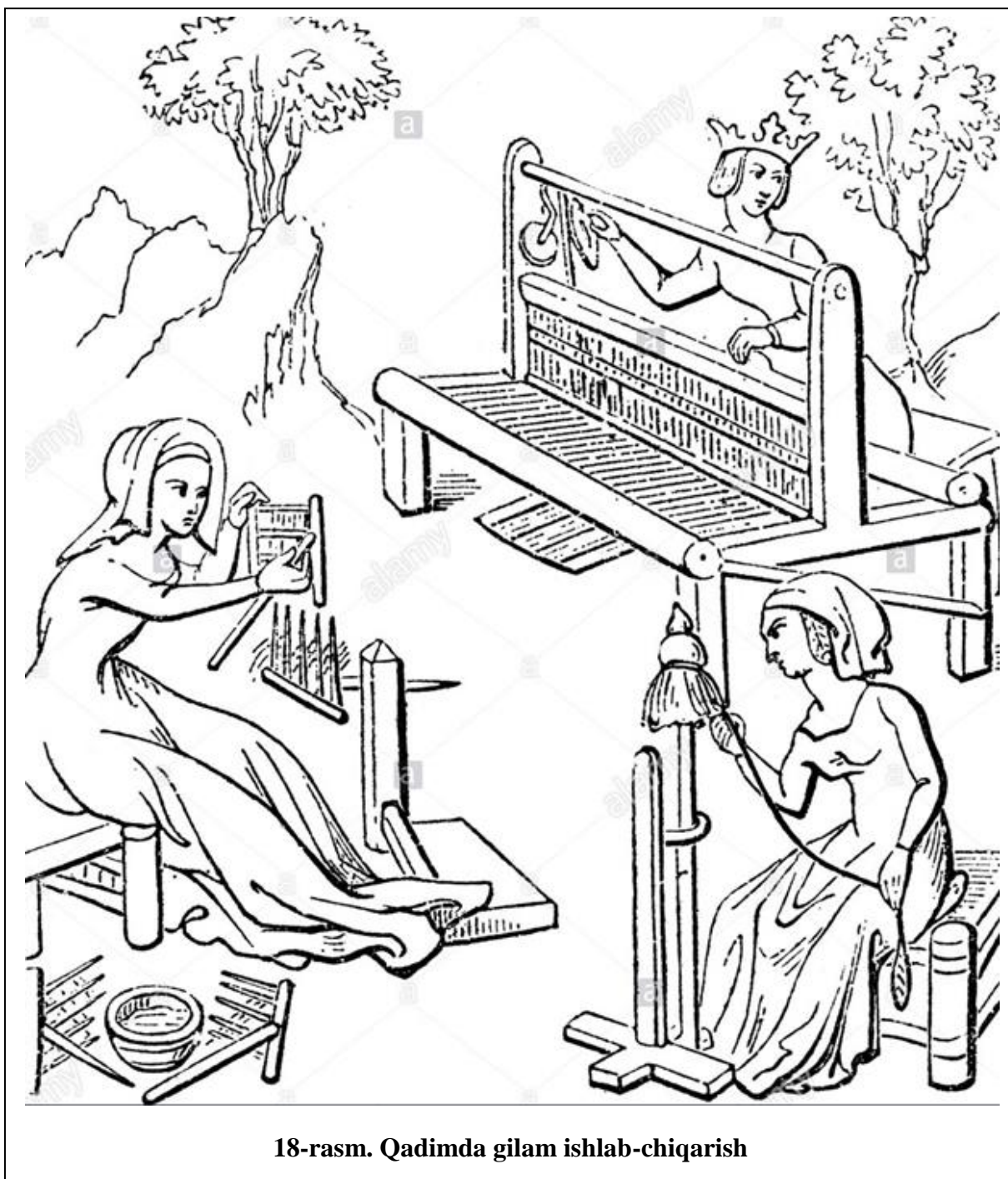
Restavrator oldida turgan birinchi muammo gilamni tozalashdir. Atrof-muhit ifloslanishi ta’siri ostida gilamlarni tezroq yo‘q qilishga yordam beradi. Muzeylarda, ayniqsa gilamlarda saqlanadigan barcha eksponatlar osongina chang bilan qoplangan va uni so‘rib olish mumkin. Muzey ichiga chang havo bilan kiradi. Bundan tashqari, u muzeyni xodimlar va tomoshabinlar bilan birga qamrab oladi va muzeylarning o‘zida tug‘iladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, minglab chang zarralari va mikroorganizmlar odamlarning har bir kvadrat santimetrlik harakatlanishida to‘planishadi. Qishloqning geografik sharoitlari va xususiyatlariga ko‘ra changning tarkibi farqlanadi. Boku hududida changning bir qismi sifatida neft sanoati markazlariga xos bo‘lgan zarrachalar mavjud bo‘lib, bu zarralar ob’ektlarning rangini o‘zgartiradi va ularni tozalashda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Bundan tashqari, kuchli Boku shamollari ko‘plab changlarga olib keladi va binolarning ichki qismiga chang tushishiga yordam beradi.

Junli gilamlarning badiiy bezaklari bilan shug‘ullanuvchi jun afsuski uni changlatuvchi changni to‘plashga hissa qo‘shadi. Ba’zilarning fikriga qaraganda, devorlarga o‘rnatilgan gilamdagi chang, vayron qiluvchi ta’siri erga qo‘yiladigan yotqizgichlarga qaraganda ancha kuchliroqdir (18-rasm).

Chang junli va junsiz gilamlarga zarar yetkazadi. Gilamlarning juni ustiga, ularning ichki qismida, shuningdek sumak va boshqa mahsulotlarning noto‘g‘ri tomonida, oldingi qismida va palosning qirg‘og‘ida to‘plangan chang, bir muncha vaqt o‘tib mahsulot doirasiga kirib boradi. Bunday holda changning vayron

qiluvchi kuchi kuchayadi va unga qarshi kurash yanada murakkablashadi. Qavsdan chang yana tugunlarga o‘tib, so‘ngra tugunlarni hosil qiladigan materialga kiradi.

18-rasm. Qadimda gilam ishlab-chiqarish

Ularni chiqarib tashlash ipning halokat jarayoniga qarshiligini oshiradi. Tozalashning bir necha usuli bor: quruq mexanik, suvli eritmalarda, organik erituvchilar muhitida va birlashtiriladi. Tozalash usulini tanlash ob’ektni saqlash holati va bo‘yoqlarning barqarorligiga bog‘liq. Neytral kir yuvish vositasi yordamida muzey gilamlarini tozalashning klassik suv metodiga ustunlik beriladi.

Markaz an'anaviy halqona tozalash usulini muvaffaqiyatli ishlatish, masalan, "Gilaba" (bentonit gil turlaridan biri) bilan eksponatlarni yuvish kabi usullardan foydalanishga katta e'tibor beradi. Ushbu materialning qolgan qismi uning mutlaq betarafligi, norasmiyligi va yuqori tozalash xususiyatlari. Lekin gilamlarni yuvishdan oldin, mahsulot yuvishga qodirligini tekshirishingiz kerak. Qadimgi, eskirgan yoki chirigan gilamlarni yuvmang. Xayvonlari eroziyalangan xaltachalar ham yuvish uchun tavsiya etilmaydi. Ba'zi gilam mahsulotlarini yuvishdan oldin siz ularni so'ndirish uchun tekshirishingiz kerak. Gilamlarni to'kish ham yuvishni tavsiya etmaydi.

Ikkinchidan, muammo yanada kuchaymoqda. Bizning muzeylarimizda o'nlab yillardan beri qo'llanib kelinayotgan an'anaviy mustahkamlash usullari tikish yordamida yangi yoki qisman qayta takrorlanadi. So'nggi yillarda chirigan gilamlarni nusxalashning yangi usullari ishlab chiqildi. Ularning biri ko'rgazma kattaligiga qarab, shaxmat shlyapa kiygan gilamdir. Ko'paytirishdan keyin ko'rgazma matbuot ostida 1 yoki 2 kun davomida joylashtiriladi. Ushbu usullardan so'ng gilam yog'och ramka bilan bezatilgan.

Yo'qolgan gilam maydonlarini qayta tiklash uchun tabiiy bo'yoqlardan bo'yalgan bir xil ip yoki ipga ehtiyoj bor.

XIX asrning oxirigacha jundan ishlab chiqarilgan gilamlar uchun ip gazlamalardan olingan.

To'qimachilik jarayonida gilamning mato tuzilishini tashkil etadigan asosiy material va ayni paytda uning bezaklarini ko'taruvchi vosita sifatida jun iplari juda muhimdir. Shuning uchun uni ishlab chiqarish alohida e'tibor talab qiladi. Jil tolasi uzunligi va qalinligi, uning elastikligi, harorat, namlik va boshqa jismoniy va texnik xususiyatlarining o'zgarishiga ta'sirchanligi gilam to'qimasining sifatini aniqlashda muhim rol o'ynaydigan omillardir.

Agar gilam junining iplari sifatli bo'lsa, u nafaqat yaxshi bo'yaladi, balki osongina ham to'qiladi. Shuning uchun, junning qirqimi sifatli, naqshi esa aniq bo'ladi. Har qanday qo'y juni ham yuqorida ko'rsatilgan xususiyatlarga ega emas.

Ozarbayjonda Balbas, Mazex, Bozax, Mug'on, Qorabog' va boshqa qo'y zotlarining qo'y juni gilam to'qish uchun mosdir.

Jonli qo'ydan, ma'lum bir nasldan kesilgan jun, o'lik qo'y juni bilan solishtirilganda, yuqori sifatli hisoblanadi. Jun sifati ham qo'yning yoshiga va uning kesish vaqtiga bog'liq: Qo'zining juni yetuk qo'yning junidan yaxshiroqdir, va bahorning kesilishi sochlari kuzga qaraganda yaxshiroqdir. Bunga qo'shimcha ravishda, junning bo'yaluvchanligi, rangi shaffofligi, tola uzunligi va boshqalar sifati bevosita oziq-ovqat, suv va iqlim sharoitlari sifatiga bog'liq.

Butun dunyoda sodir bo'layotgan global iqlim o'zgarishi, ekologik jarayonlar respublikaning o'simlik va hayvonot dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda (qo'y gul va bo'yoq o'simliklar gilam va gilamlarni qayta tiklash uchun asosiy materialdir).

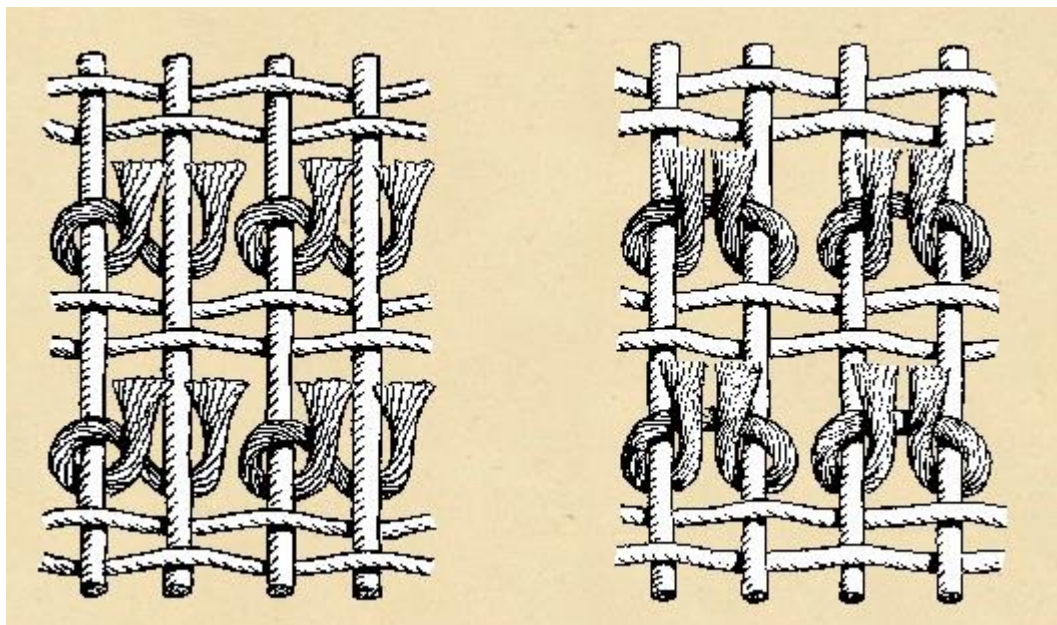
Siz gilamga birinchi marta qaraganingizda uning ranglar uyg'unligining e'tiborini tortadi. Chiroyli rang binoni sifatiga bog'liq. Ilgari usta va to'quvchining butun oilasi bir vaqtning o'zida ipni bo'yash bilan shug'ullanadi. Bo'yoq sifatida har xil o'tlar, o'tlarning ildizlari, yong'oq va anor mevalari, barglari, mevalari va boshqalari ishlatilgan, shuningdek, kofeinali - alohida turdagi qurtlardan olingan hayvonot olamining yorqin qizil bo'yog'i ishlatilgan.

Afsuski, ko'pchilik restavratsiya qilish uchun sun'iy bo'yoqlardan foydalanadi, bu muzey eksponatlarini tiklashda mutlaqo joiz emas. Markazda faqat tabiiy bo'yoqlardan foydalaniladi. Lekin bu jarayonda qiyinchiliklar mavjud. Kulrang va o'tkir qora ranglar uchun ilgari ishlatilgan o'simliklar (masalan, "Murdarcha" maxsus daraxt turi, "Garaginih" – marjoramning bir turi, "qora sandal daraxti" - sanchish daraxtining bir turi), asosan hozirgi kunda ishgo'ol etilgan Qorabog hududida.

Ayni paytda Ozarbayjonda 200 dan ortiq muzey mavjud. Har bir muzey fondida gilam mahsulotlari ishlab chiqariladi. 53 yil davomida markazda 1500 dan ortiq gilam va gilam mahsulotlari restavratsiya qilinadi.

Ozarbayjon gilamdo'zlik san'ati – bu an'analarni, xalq tajribasini va xalqning badiiy in'omini o'zida mujassam etgan madaniy hodisadir.

Restavratning asosiy vazifasi – uning madaniy qadriyatlarini asrab-avaylash, o‘z ona yurtining tarixini va urf-odatlarini aks ettirish va kelajak avlodga qadriyatga ega bo‘lish uchun barcha imkoniyatlarni ishga solishdir (19-rasm).

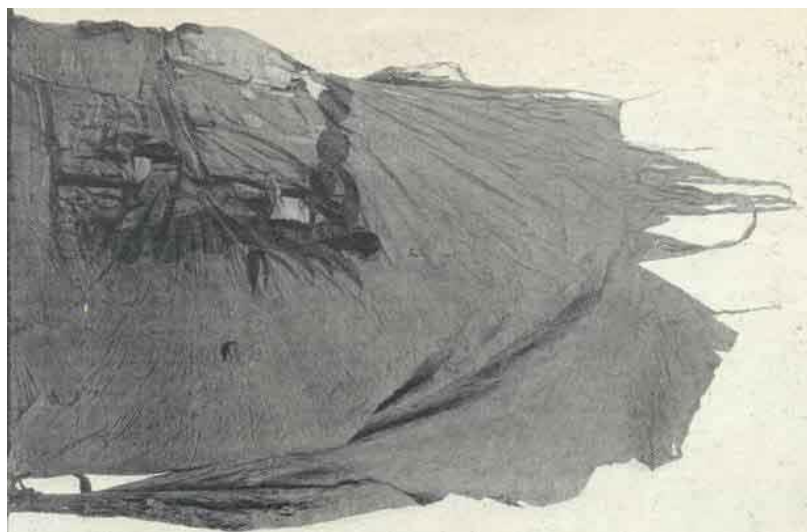

19-rasm. Qadimgi gilam to‘qish uslubi

3.2. Gilam va matolarni ta'mirlash usullari

1. Tikuv

Matoning eng oddiy usulda restavratsiya qilish, kundalik hayotdan olingan bo'lib, uni paneli tikish hisoblanadi. Ushbu usulda titilib ketgan joylar mato rangiga o'xshash yoki oddiy darajada qattiq bo'lgan iplar bilan tikiladi. Ushbu restavratsiya usuli mato gulini buzilishiga olib keladi, chunki odatda matoning bir qismi yo'qolgan bo'ladi. So'kilgan joylar mato va mahalliy tolalar keskinligining burmalarini hosil qiladi. Bu esa, yoriqning qirralarini yechish yoki matoning zaif iplarini ko'proq bardoshli tikuv iplari bilan yirtilishiga olib keladi. Bularning barchasi eski bo'shliqning qirralari bo'ylab yangi to'qimalarni vayron qilishiga olib keladi. Tikilmagan joylar, eng kamida, o'zlarining og'irliklariga qaramay, eng kichik harakatlar bilan parchalanib bormoqda, shuning uchun qayta tiklangan eski, yopiq matolarni saqlab qololmagan (20-rasm).

20-rasm. Shikast yetgan bayroqni ta'mirlash

2. To'quv

To'qish birinchi restavratsiya usulining takomillashtirilgani – muayyan miqdordagi namunani buzmaydi. To'quvning ikki turi mavjud: 1) qisman, 2) umumiy.

Qisman tikilgan bo'lsa, qattiq mato so'kilagn joyi ostiga (matoning rangi) joylashtirildi va bu harakatning qirralari unga tikiladi. Vaqt shuni ko'rsatdiki, bu

usulda restavratsiya qilingan matolar buzilishda davom etdi, chunki yamoqlar bu zararli hodisaning to'xtatilishiga hech qanday hissa qo'shmadi. Masalan, 1941 yilgacha Petergofning Katta saroyida joylashgan Petr Ini kafedrasini tikish (tikish) bilan tiklash mumkin. Kresloning bir qismi va kreslo o'rindig'i noyob ipak iplar bilan qoplangan, lekin endi tikilgan narsalar endi yo'q edi. Bu esa, bu joylarni qopqoqqa tikilgan tikilgan ipak mato bilan qoplanganidan so'ng, keyinchalik kukunga aylantirilganligi, kelajakda azoblanadigan taqdiri va o'rindagi biror joyda qolgan asl nusxaning qismlari bo'lganligi haqidagi xulosaga olib keladi. mato va tikuvchilik ipak iplari, agar ular bog'lanmagan bo'lsa. Xuddi shu hodisa split ipak tsirlarda ham kuzatilishi mumkin. Umumiy tikuv bilan, barcha mato doimiy yoki noyob bo'lgan yangi matoga tikilgan.

Bu tolalarni buzib tashlashni to'xtatmasdan, tikilgan matoning bir tomoni butunlay yopiq yoki yopiq bo'lsa ham, tikilgan holda tikish uchun tikilgan mato butun tekislik bo'ylab unga yopishmaydi va ba'zi joylarda orqada qoladi tulning maskalanish qobiliyatini oshiradi. Bunga qo'shimcha ravishda vertikal ta'sir qilish bilan tikilgan bo'lmagan joylar mato yuzining pastki qismida to'qimalarni hosil qila boshlaydi. Masalan, Ermitaj kolleksiyasidan ikkita xitoy bannerlari va Zaporozhe hetman Samoylovich bayrog'i Xarkov tarixiy muzey kolleksiyasidan; dastlabki ikki mato bir vaqtning o'zida matoga tikilgan, uchinchi esa ipak tulasiga ikki marta, ipak tullari esa paxtaga tushib ketgan (21-rasm).

21-rasm. Ermitajdagi Samoylovich baurogi

Shunday qilib, ushbu tiklash usuli to‘qimani saqlab qolmadi, ya’ni saqlovchi sharoit yaratmadi. Agar jun mato tikilgan yoki biriktirilsa, u uchun gullar uchun qulay sharoitlar yaratiladi, ular lichinkalari mato va substrat orasidagi bo‘shliqda yashiradi. Bizning amaliyotimizda, ko‘p holatlarda, bunday mato orqa tarafdin echilishi va tulga yopishtirilgan bo‘lishi kerak.

3. Qisman yopishtirish (nakleyka)

Ushbu restavratsiya natijasida matoning yirtilgan joylari turli materiallarga yopishtirilgan bo‘lib, ba’zan mutlaqo noto‘g‘ri, misol uchun qog‘ozga chopish (qolgan matnlar bo‘yicha, yopish vaqti XVIII asr oxiri). Qisman tikuvchilikda kamchiliklarga o‘xshash kamchiliklardan tashqari, bu holda qog‘ozning pürüzlülügü tufayli, to‘qimalarining vayron bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

Yopilgan matoning matoga, qog‘ozga va hatto oshkora pergamentga (qisman Vasiliy Shayski Krakovdagi vaqt bayrog‘i) qisman yoritib qo‘yilishi, qadamlarni tiklagan odamlarni tul ustida qisman stikerga o‘tish uchun majbur qildi, bu oldinga qadam edi. Ammo bu faqat zaiflashuv edi. Biroq, bu ta’mirlesh usuli o‘zini oqlamadi, chunki asosiy narsa - tolaning saqlanishi. Shu tarzda, Gustav Vazning Shvetsiya bayrog‘i bayrog‘i qayta tiklandi va bu yiqilib kelgach, 1936 yilda butun tul yamoqlarini olib tashlagach, mato to‘liq tulga yopishtirilgan edi (22-rasm).

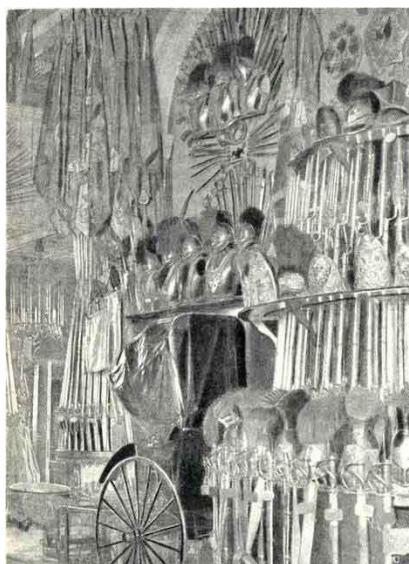
22-rasm. Gustav Vazning Shvetsiya bayrog‘i

4. Shaffof qobiqdagi mato xulosasi

Yuqoridagi usullar bo'yicha bayroqga xos matolarni qayta tiklash jarayoni muayyan vaqtdan keyin topilgan to'qimalarni yo'q qilishdan saqlab bo'lmagani sababli, ular shaffof qobiqlarda matolarning oxirida bu masalani echishga harakat qilishdi. Amalda bu matoga konvertlarga yoki oshkora holatlarda joylashtirishga ruxsat berildi. Birinchi holatda, ipak tul, gaz yoki fildekos tarmog'idan konvert ishlab chiqilgan bo'lib, uning ichiga mato qo'yilgan va zarf tikilgan. Tul yoki gaz mato konvertlarida qirralarga tikilgan; panjara zarfdan konvertlardagi qirg'ichlarga, ko'p joylarda esa panjara bilan to'ldirilgan. Bunday restavratsiya natijasi quyidagicha edi: konvertlar saqlanib qoldi va ulardagi alohida qismlar va to'qimalarning kukunlari ajralib turardi. Aleksandr II davrining afishasining matolari yo'q bo'lib ketgan, ya'ni eski matolar juda ko'p edi.

Yana bir variant – kichik hajmli me'yorlari uchun tsellyuloid yoki shaffof plenka shtandartlar qilish edi.

Xususan, Anichkin saroyining arsenalida, 1817 yildagi namunadagi Cavalry Guard Alaynesining ikkita me'yorlari saqlanib qolgan bo'lib, hozirda standart panellarda faqatgina kumush tanga, qolgan ipak mato esa yiqilib (23-24 rasm).

23-24-rasmlar. 1817 yildagi namunadagi Cavalry Guard Alaynesining bayroqlari

Shisha idishlar ostida matolarni joylashtirish natijalari, ko‘plab muzey eksponatlaridan ko‘rinib turardi. Misol uchun, dengiz muzeyida shisha ostida, katlanmish, Pyotr I – 1716 buyuk kema standarti ostida saqlangan. 1939 yilda chiqarib tashlangan bo‘lib, to‘ni matolar to‘liq kesilgan, ba’zi joylarda tushib ketgan va juda pasayib ketgan. Shtandart tulga yopishtirilgan edi.

Xuddi shu muzeyda ipak bayroqlar va suzib yuradigan ikkita model mavjud. Ulardan biri Pyotr I davridan qolgan, ikkinchisi esa Pavel I ning vaqtidir. Ushbu modellar doimo mukammal shisha idishlar ostida turibdi, lekin ipak ham silkinib ketadi. Ushbu misollarning hammasi shuni ko‘rsatmoqdaki, tolalarning tabiiy qarishi davom etar ekan, hech qanday holatda matoni o‘limdan qutqarmaydi.

5. Shaffof ipak matoga yopishuvchi (nakleyka)

Yupqa katak matoga yopishtiriluvchi bayroq nakleykalarni restavarsiya qilish texnikasiga qanday kirib kelganligi bizga noma’lum. Qanday bo‘lmasin, bu uslub o‘zini to‘liq oqlagan va hech shubhasiz, qadimiy empirik kashfiyotlardan biri bo‘lganligi, bugungi kunda faqat ilmiy jihatdan tushuntirilishi, tasdiqlanishi va iloji boricha takomillashtirilishi kerak bo‘lgan usulning asosiy mohiyatini saqlab qolishi shubhasiz. Bugungi kunga qadar ipak qoplama paneli, shu jumladan, tulka uchun mato takrorlanishi deyarli bir asr oldin (1861 yildan beri).

1900 yillarning boshlarida Petrov davrining shved g‘alaba bayroqlari, butunlay bopqa katak matoga o‘ralgan bo‘lib, mukammal holatni keltirdi.

Taxminan 60 yil o‘tgach, petrov bayrog‘ining yupqa katak matoga yopishtirilgan bannerlari yaxshi holatda edi. Bu safar restavratsiya usulini tiklash uchun yetarli sinov muddati bo‘ldi. Bu yorliqlar 1936 yilda Artilleriya Tarixi Muzeyida va 1938 yilda Davlat Ermitaji muzeyida "Rossiya xalqlarining qahramon harbiy tarixi" ko‘rgazmasida namoyish etildi.

To‘g‘ri va o‘z vaqtida ta’mirlanganligi sababli bannerlarni yaxshi saqlab turishning namunasi 1886 yilda tul qilish uchun yopishtirilgan 1681-sonli Golshtin bayrog‘i bo‘lib, 1953 yilda yuzasi qayta tiklanib, o‘sha vaqtdan beri namoyish qilingan (25-26-rasmlar).

25-26-rasmlar. 1886 yildagi 1681-sonli Golshtin bayrog'i

Agar yupqa katak mato (tyul)ning yorlig'i bunday muddatga o'zini oqlasha, unda kelajakda o'zini oqlamaydi deb o'ylash uchun hech qanday sabab yo'q.

Natijada 1937 yilda Arxeologiya texnologiyalari instituti qayta tiklash va muhofaza qilish boshqarmasi tomonidan sinovdan va tasdiqdan tashqari to'qimalarni qayta tiklash usuli 1955 yilda chop etilishidan uch marta qayta ko'rib chiqilgan. 1952 yilda metodologiya batafsil taqdim etildi va Davlat Ermitaj muzeyi kengaytirilgan Restavratsiya kengashining majlisida, so'ngra Davlat Markaziy san'ati va restavratsiya ustaxonalari ilmiy kengashining (Moskva) yig'ilishi va Moskva shahrida DMBRU (GSXRM) tomonidan chaqirilgan (1952) qayta tiklanuvchilarning butunjahon yig'ilishida tasdiqlandi.

1954 yilda uslubiyatni Davlat Ermitaji Muzeyining Restavratsiya Kengashi va Davlat Markaziy san'atshunoslari bo'yicha Ilmiy Kengash tomonidan nashr etish tavsiya etilgan va matolarni qayta tiklash va ayniqsa tul uchun takrorlanadigan birinchi usul.

Nihoyat, 1960 yilda sobiq SSSR Madaniyat Vazirligi Tasviriy san'at va yodgorliklarni muhofaza qilish Departamenti tomonidan muzey va san'at me'yorlarini saqlab qolish va tiklash bo'yicha Butunjahon konferensiyasida (Moskva) muallif to'qimalarni qayta tiklash usuli bilan tulli stiker bilan hisobot berdi. Hisobotning batafsil muhokamasidan so'ng, Kengash tavsiya etilgan usulni maqtadi.

XULOSA

Xulosa tarzida shuni qayd qilish lozimki, O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududida qadimdan gilamdo'zlik san'ati taraqqiy etgan. Gilamlarda tasvirlangan turli mavzu va janrdagi lavhalar, naqshlar va boshqa belgilar uzoq asriy vaqt davomida takomillashib borgan. Shuningdek, har bir elat va halqlar o'zlarining madaniyati, ma'rifati va turmush tarzidan kelib chiqib sekin-asta mahalliy an'aviy gilamdo'zlik san'ati maktablarini yaratganlar. Afsuski, gilam mahsulotlarining ko'plab qadimgi noyob namunalari vaqt silsilasi, turli tabiiy ofatlar (yong'inlar), qolaversa, gilam xom-ashyosining uzooqa chidamsizligi xususiyatlariga ko'ra bizgacha deyarli yetib kelmagan. Shunday bo'lsada, kam sonli namunalar Respublikamiz muzeylarida, shuningdek, jaxonning turli muzey va kolleksiyalarida saqlanadi.

10-asrga tegishli Xurosonda to'qilgan bu gilam asari hozir Fransiyaning Luvr muzeyida saqlanib kelinmoqda. Eronning shimoli-sharqida bezagan boy ipak egar gilami bo'lgan. Bu to'qimachilik mahsuloti 961-yilgacha ma'lum bo'lgan. Bu to'qimachilik gilami Etyen de Bluaning Birinchi salb yurishida qo'lga kiritilgan va Muqaddas iosif abbatligiga tuhfa etilgan. To'qimachilik gilami "islomiy ipak to'quvchilikning dastlabki bosqichi" deb ta'riflangan.

Muqaddas Iosif yopinchig'i garchi qo'shni tarixiy-madaniy hududda yaratilgan bo'lsada, undagi aks etgan lavhalar O'zbekiston hududidagi Varaxsha arxeologik yodgorligidan topilgan devoriy suratlarda tasvirlangan kompozitsiya bilan hamohang. Ya'ni, o'sha davrda devoriy suratning ba'zi joylari qirqib olib ketilgan va unga qarab gilam to'qilgan. Endilikda mazkur gilamni ilmiy tadqiq etish nihoyatda muhimdir. Bularni hisobga olib mazkur bitiruv malakviy ishda gilamni nusxasini asl o'lchamiga yaqin hajmda qayta tiklashga harakat qilindi.

Gilam va matolarni konservatsiya qilish, ularning xom-ashyolari tarkibini aniqlash, to'qish texnikasi va texnologiyasini tadqiq qilish gilam va mato buyumlarini tarixini yoritish, ularni hunarmandchilik rivoji tarixida tutgan o'rnini belgilaydi. Bu borada jaxon tajribasini o'rganish, halqaro loyihalarda ishtirok etish,

dunyo muzeylarida namoyishga qo'yilgan va saqlanayotgan gilamdo'zlik mahsulotlari bilan tanishish, ularni o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bu borada mazkur ish ilk qadamlardan desak mubolag'a bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб ҳалқимизбилан бирга қураимиз. НМИУ “Ўзбекистон”. – Тошкент, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги ПФ 4947-сонли фармони. Тошкент, 2017 йил 7 феврал.
3. Абдураззаков А.А., Камбаров М.К. Реставрация настенных росписей Афрасиаба. Изд. «Фан» Уз ССР, Ташкент, 1975 г.
4. Байриева Аджап. Ковер, рожденный дважды. Национальный музей туркменского ковра // Культура, 2013
1. Всеобщая история архитектуры (ВИА) в 12 томах. – М.: Стройиздат, 1970. – Т.2. 1973. – 710 с.
2. Вяткин В.Л. Афрасиаб – городище бывшего Самарканда. Археологический очерк. Издание Главнауки Наркомпроса. – Ташкент, 1986. С. 65.
3. Нилсен. Архитектура Средней Азии V – VIII вв. Ташкент, 1966.
4. Майтдинова Г.М. История таджикского костюма. Том II. Душанбеб 2004 г.
5. Меликова З.Х. Реставрация и консервация ковров и ковровых изделий
6. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т. Городские памятники низовев Зарафшана в VI в. до н. э. - VIII в. н. э. // Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. Ташкент, 1987.
7. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана, Ташкент ,1960 г.
8. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины девятнадцатого века). – М.: Искусство, 1965. – 688 с.
9. Рапен К., Исамиддинов М., Хасанов М. “Аристократическая” гробница кочевников на городище Коктепе близ Самарканда // Археология и история

Центральной Азии в трудах французских ученых. Том. II. – Самарканд: МИЦАИ, 2014. – 192 с.

10. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М., Л. «Наука», 1948. – С. 325.

11. Шишкин В.А. Варахша. Издательство Академия наук СССР. Москва, 1963. – 266 с.

12. Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). М., 2006.

13. Bernus-Taylor M., Marchal H., et G. Vial. «Dossier de Recensement /suair de Saint-Josse/», Bulletin du CIETA, n° 33, 1971, p. 22-55; n° 97, 1989, p. 123-124.

14. Bernus-Taylor M. (dir.), Arabesques et jardins de paradis, collections françaises d'art islamique, Cat. exp. Paris, Musée du Louvre, 1989-1990, p. 124.

15. Enlart C. «Un tissu persan du Xe siècle», *Monuments et mémoires*, fondation Eugène Piot, XXIV, 1920, p. 129-148.

16. Makariou S. (dir.), « Suair de saint Josse », in S. Makariou (dir.), *Les Arts de l'Islam au musée du Louvre*, Paris, 2012, p. 114-117.

Internet manbalari

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/SuairdeSaint-Josse>
2. <https://www.louvre.fr/oyeuve-notices/suair-de-saint-josse-0>
3. http://dla.library.upenn.edu/dla/fisher/detail.html?id=FISHER_n2002060037
4. <https://aotiw55.wordpress.com/>
5. <http://www.artkeeper.net/memoir/stata-1>